

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine

SMJERNICE
za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini

Projekat podržao:

UNICEF

Februar / Veljača, 2013. godine

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine

SMJERNICE ZA POSTUPANJE U SLUČAJU NASILJA NAD DJECOM U BOSNI I HERCEGOVINI

Priredili:

Prof.dr. Elmedin Muratbegović	Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta u Sarajevu
Mr. sci. Saliha Đuderija	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine
Anka Šeranić	Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske
Emira Dizdarević - Slomović	Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH
Mile Jurošević	Policija Brčko Distrikta BiH
Andrea Stanković	Ombudsmen za djecu Republike Srpske
Marija Jakovljević	JU „Centar za socijalni rad“ Banja Luka
Nermin Omerović	Služba socijalne zaštite Ilidža – Sarajevo
Irena Penz - Pužić	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine

Tehnička podrška:

Nejra Nurak	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine
-------------	--

Sadržaj:

I PREDGOVOR

1. Uvod

2. Nasilje nad djecom - zakoni, podzakonski akti i protokoli u Bosni i Hercegovini

3. Fenomenologija nasilja nad djecom

3.1 Fizičko nasilje

3.2 Seksualno nasilje

3.3 Psihološko ili emocionalno nasilje

3.4 Zanemarivanje djece

3.5 Ostali specifični slučajevi nasilja nad djecom

4. Sistem ranog prepoznavanja nasilja nad djecom

4.1 Osnovni pokazatelji

4.1.1 Fizičko nasilje

4.1.2 Seksualno nasilje

4.1.3 Psihološko ili emocionalno nasilje

4.1.4 Zanemarivanje djece

4.1.5 Ostale vrste nasilja

5. Prijavljivanje slučajeva nasilja nad djecom

6. Smjernice za postupanje po pojedinim sektorima

6.1 Sektor obrazovanja- vaspitne i obrazovne ustanove

6.1.1 Predvidive smjernice za postupanje u sektoru obrazovanja i vaspitanja

6.1.1.1 Nasilje koje se desilo i koje je prepoznato u odgojno obrazovnim institucijama

6.1.1.2 Nasilje koje se desilo van odgojnih i obrazovnih institucija (prepoznato u školi)

6.1.1.3 Nasilje od strane zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova

6.2 Sektor organa starateljstva

6.2.1 Predvidive smjernice za postupanje

6.2.1.1 Hitno i neodložno reagovanje (vanredna situacija)

6.2.1.2 Rad na predmetu zaštite (redovna situacija)

6.2.2 Specifične napomene za postupanje organa starateljstva

6.3 Zdravstveni sektor

6.3.1 Predvidive smjernice za postupanje

6.4 Policija

6.4.1 Predvidive smjernice za postupanje

7. Monitoring i evaluacija Smjernica

8. Zaključna razmatranja

9. Glosarij – termini i kratice korištene u Smjernicama

10. Bibliografija

I PREDGOVOR

1. Uvod

Uprkos naporima velikog broja međunarodnih organizacija širom svijeta, kako u razvijenim, tako i u nerazvijenim zemljama, koje rade na sprječavanju zlostavljanja i zanemarivanja djece, mediji sve češće izvještavaju o sve ekstremnijim i sve bizarnijim slučajevima u kome djeca postaju žrtve roditelja, rodbine, prijatelja ili neznanaca. Iako nemamo dovoljno egzaktnih podataka da bi sa sigurnošću mogli zaključiti o kakvom obimu ove pojave se radi, da se naslutiti da tzv. *tabuizam* u velikoj mjeri pogoduje razvoju ove vrste devijacije i u bosanskohercegovačkom društvu. Šira javnost nerijetko pod nasiljem nad djecom podrazumijeva sve ono što fizički boli kao što je: šamar, udarac rukom, kaišem ili već nečim drugim. No problem je mnogo složeniji i vrlo često nas dovodi u dilemu da se pitamo: šta je s nevidljivim nasiljem? Svi oblici nasilja nad djecom, kojih počešto nismo svjesni i čiju težinu ne doživljavamo, u mjeri i na način, kakav po svome značaju zaslužuju, ostavljaju neizbrisive tragove u životu svakog djeteta, koji ga počešto i cijeli život prate. Ono što je zajedničko svim oblicima nasilja nad djecom danas je "tradicija" zlostavljanja koja se prenosi s generacije na generaciju, s roditelja na dijete, sa izvršioca na žrtvu zlostavljanja. Značajan broj onih koji danas zlostavljaju i sami su bili zlostavljani u djetinjstvu. Danas nezaštićeno dijete sutra je potencijalno nefunkcionalan čovjek, odnosno potencijalni napadač. Zato se pojavi nasilja nad djecom posvećuje velika pažnja i na taj način se pokušava preduprijeti ova pojava. Preventivno djelovanje danas, je ujedno i preventivno djelovanje za budućnost.

Moderna socijalna zajednica se skoro pa svakodnevno nalazi u procjepu između poštovanja porodičnog integriteta i privatnosti, sa jedne strane, i potreba da se dijete zaštiti, sa druge strane. Kada govorimo o nasilju nad djecom šira javnost najčešće pomisli na vidljive tjelesne povrede očekujući finalni epilog i potvrdu za eventualnu prijavu u policiji, centru za socijalni rad ili tužilaštvu. Problem tjelesnog, emocionalnog i seksualnog zlostavljanja djece prisutan je

manje-više u svim sredinama, ali se skriva i drži kao porodična tajna ali sve više i kao tajna ostalih društvenih skupina kao što su škole, sportski klubovi i slično. A zašto to tajiti i skrivati?

Zataškavanjem ga nikad nećemo riješiti niti otkloniti. Naprotiv, treba ga javno iznijeti, priznati njegovo postojanje i otvoreno progovoriti o pojavama svih oblika zlostavljanja nemoćne i nedužne djece. Zloupotreba i zanemarivanje djece postojali su tokom čitave historije ljudskog roda, ali je do priznavanja i uvažavanja ove pojave došlo tek šezdesetih godina XX stoljeća, kada je Henry Kempe, američki pedijatar, prvi upotrijebio emocionalno nabijen termin „Sindrom pretučenog djeteta“ (Battered Child Syndrome) opisujući i dokumentujući drastične slučajeve fizičkog zlostavljanja djece sa fatalnim ishodom.

U svakodnevnom životu nasilje se najčešće određuje kao upotreba sile da bi se neko povrijedio; upotreba fizičke sile sa ciljem uticaja i iznuđivanja određenog ponašanja; napad na osobu, koji se sastoji u fizičkom nanošenju udaraca i povreda, emocionalnom i psihičkom povrjeđivanju; nezakonito korištenje sile i fizičke snage; ilegalna, protivpravna i nepravna upotreba sile; primjena različitih oblika prinude; oblik sile i agresije koji se koristi uz protivljenje i otpor onih nad kojima se ona provodi.

Djeca mogu biti žrtve kako porodičnog nasilja, odnosno nasilja u porodici, tako i izvan porodičnog nasilja, odnosno zlostavljanja i nasilja koje se dešava izvan i mimo porodice i kuće: na ulici, u parkovima, u školi i oko škole, u raznim društvenim institucijama. Djeca, kao i žene, se smatraju nemoćnijima od ostalih članova društva pa danas njihova prava garantuje niz dokumenata i konvencija međunarodnog karaktera. Konvencija o pravima djeteta je sadržana u Aneksu I Dejtonskog mirovnog sporazuma i, kao ostale konvencije koje je BiH ratificirala, ima prioritet u primjeni u odnosu na domaće zakonodavstvo, s obzirom da ima snagu ustavne norme. Bosna i Hercegovina je, uz to, postala potpisnica dva fakultativna protokola, uz Konvenciju o pravima djeteta, i to: Fakultativnog protokola o uključivanju djece u oružane sukobe i Fakultativnog protokola o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji iz 2000. godine, a potpisala je i Milenijumsku deklaraciju.

Umnoženo mnogo puta, nasilje nad djecom oduzima i cijelom društvu potencijal za razvoj, a time sprječava napredak ka ostvarivanju Milenijskih razvojnih ciljeva. Bosna i Hercegovina članstvom u UN-u i prihvatanjem Konvencije o pravima djeteta kao osnovni princip zaštite djece preuzela standard prepoznatljiv kao “najbolji interes djeteta” što generalno i jeste ključni princip zaštite djece u međunarodnim i regionalnim okvirima. Upravo neke odredbe Konvencije o pravima djeteta na najbolji način štite dijete od svih oblika nasilja, kroz tretiranje: ekonomskog iskorištavanja, zabrane upotrebe droge i alkohola, zabrane spolnog iskorištavanja i dječje pornografije, onemogućavanja otmice, prodaje i trgovine djecom, zabrane bilo kojeg vida izrabljivanja djeteta, zabrane mučenja ili bilo kojeg oblik ponižavanja, pravično postupanje prilikom zakonitog zatvaranja djeteta, obezbjeđenje prava na pravnu pomoć, zabrane učešća djece u oružanim sukobima i pružanje zaštite djeci u ratu, obezbjeđenje prava na oporavak i resocijalizaciju djece koja su bila izložena nasilju, pravično postupanje sa djecom počiniocima krivičnih djela i uređivanje odgovarajućih uslova za izvršenje kazne i poštivanje svih drugih standarda u oblasti ljudskih prava koje u pogledu pomenutih standarda zaštite djece predstavljaju osnov za usklađivanje nacionalnih zakonodavstava i svakodnevne prakse.

Imajući u vidu naprijed navedeno, radi definisanja prioriternih ciljeva i mjera koje je neophodno poduzeti u periodu 2011. – 2014. godine, da bi se stvorili što povoljniji uslovi za život djece i porodice, njihovo zdravo psiho-fizičko odrastanje, uključivanje u društvo i participaciju u odlučivanju, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, na 155. sjednici održanoj 13. 7. 2011. godine, donijelo je Odluku o usvajanju Akcionog plana za djecu Bosne i Hercegovine (2011 – 2014). Uzimajući u obzir visoko rascjepkani administrativni sistem u BiH, pomenuti Akcioni plan, kao i prethodni (2006-2010), zagovara multidisciplinarni pristup i uključivanje svih potencijala u okviru društva na razvijanje dobro promišljene akcije kojom bi se unaprijedili uslovi življenja u interesu razvoja djeteta, što je preduslov za jačanje položaja djeteta u Bosni i Hercegovini. Akcioni plan uključuje opšte ciljeve iznesene na Svjetskom samitu za djecu, posebno utvrđene preporuke od strane Komiteta za prava djeteta, (u cijelosti zaključna razmatranja i preporuke Komiteta od 1. oktobra 2010. godine, a koje se odnose na primjenu dva fakultativna protokola, uz Konvenciju), te ostalih komiteta UN-a kojima je Bosna i Hercegovina podnijela izvještaje o implementaciji međunarodnih konvencija iz oblasti ljudskih prava i sloboda.

Sam postupak zaštite djece od nasilja zahtjeva multidisciplinarni i intersektorski pristup, i od ključne je važnosti da svi učesnici u tom postupku imaju zajedničko shvatanje i jedinstven stav u odnosu na pojavu nasilja nad djecom. S tim u vezi, upravo je saglasnost u odnosu na pojavu nasilja nad djecom prvi uslov za uspješnost procesa zaštite djeteta.

U tekstu Smjernica za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini prihvaćene su definicije pojedinih vidova zloupotrebe i zanemarivanja djece koje je usvojila Svjetska zdravstvena organizacija na Konsultaciji o sprečavanju zloupotrebe djece u Ženevi, 1999. godine (WHO, 1999). Ove definicije prihvatilo je i Međunarodno udruženje za prevenciju zloupotrebe i zanemarivanja djece u dokumentu „Intersektorski pristup zlostavljanju djece” (ISPCAN, 2003).

U savremenoj literaturi iz oblasti socijalne psihologije, pedagogije, socijalnog rada, kriminologije i ostalih relevantnih naučnih disciplina, fenomen nasilja nad djecom se susreće u različitim formama. Najčešće sastavnice ovog pojma su zanemarivanje, fizičko nasilje, psihološko ili emocionalno nasilje i seksualno nasilje. Vrlo često susrećemo neke izvedene podjele koje fenomen nasilja nad djecom dijele na zlostavljanje i zanemarivanje djece. Da bismo pomogli proces stvaranja jedinstvenog teorijsko-praktičnog koncepta nasilja nad djecom kod stručnjaka iz raznih sektora, neophodno je napraviti difrencijaciju u definisanju različitih oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Stoga navodimo dvije definicije koje se najčešće upotrebljavaju u ekstenzivnom tumačenju nasilja nad djecom danas:

Pod pojmom nasilje nad djecom koje ima odrednicu zanemarivanja podrazumijevaju se odnosi i ponašanja pojedinca ili institucija¹ kojima se ugrožava ili osujećuje normalan psihički i fizički razvoj, integritet ličnosti ili se osujećuje zadovoljenje dječijih potreba.

S druge strane, nasilje nad djecom koje ima odrednicu zlostavljanja podrazumijevamo postupke roditelja ili djetetovih staratelja kojima se djetetu nanosi tjelesna i/ili

¹ Pod pojmom institucionalnog nasilja nad djecom podrazumijevamo sve one slučajeve u kojima nadležne institucije pogrešno primjenjuju profesionalne standarde ili propuste da prijeme iste i na taj način ugroze integritet djeteta

emocionalna bol ili se zanemaruje u toj mjeri da je ugroženo njegovo emocionalno zdravlje i razvoj.

Različiti oblici zlostavljanja i zanemarivanja djece se često javljaju udruženi i imaju dugotrajno dejstvo na fizički i psihički razvoj djece. Veoma je važno učiniti sve što je u našoj moći u cilju sprječavanja nasilja, kao i zaštite djeteta kada do njega dođe. Saradnja svih institucija i organizacija (pravosuđa, policije, socijalne zaštite, zdravstva, školstva...), koje se na različite načine bave ovim problemom, i njihovo koordinirano djelovanje u kome je na primarnom mjestu interes djeteta, jedini je način borbe protiv nasilja nad djecom.

Za potrebe ovih smjernica, analizirat ćemo slijedeće korake u procesu zaštite djeteta od zlostavljanja i zanemarivanja:

- prepoznavanje zlostavljanja i zanemarivanja djeteta;
- prijavljivanje sumnje na zlostavljanje i zanemarivanje djeteta;
- procjena rizika, stanja i potreba djeteta i porodice;
- neodložna intervencija;
- planiranje i obezbjeđivanje usluga i mjera za zaštitu djeteta □ praćenje i evaluacija djeteta i porodice.

2. Nasilje nad djecom - zakoni, podzakonski akti i protokoli u Bosni i Hercegovini

Kad govorimo o različitim propisima i uopšte dokumentima koji se odnose na prava i zaštitu djece, neophodno je spomenuti najvažnije, koji determiniraju aktivnosti zvaničnih organa u tretiranju ove pojave na svim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini. Krenuvši od međunarodnopravnog okvira te pozitivnopravnih odredbi u BiH, neophodno je navesti slijedeće:

Međunarodni dokumenti

- ✓ Konvencija o pravima djeteta i fakultativni protokoli uz Konvenciju o zabrani učešća djece u oružanim sukobima i o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji,
- ✓ Pakt o građanskim i političkim pravima,
- ✓ Minimalna pravila UN-a o provođenju maloljetničkog pravosuđa (Pekinška pravila, 1985.g.),
- ✓ Pravila UN-a za zaštitu maloljetnika lišenih slobode (JDL pravila, 1990.g.),
- ✓ Smjernice UN-a za prevenciju maloljetničke delinkvencije (Rijadske smjernice, 1990.g.),
- ✓ Minimalna pravila UN-a za alternativne kaznene mjere (Tokijska pravila, 1990.g.),
- ✓ UN Konvenciju za borbu protiv organiziranog transnacionalnog kriminala, dopunjena sljedećim protokolima: Protokol za sprečavanje, zaustavljanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom i Protokol za borbu protiv krijumčarenja migranta kopnom, morem i vazduhom,

- ✓ Konvencija o eliminaciji diskriminacije žena i prava djece,
- ✓ Međunarodna konvencija protiv torture i drugih vrsta okrutnog, nehumanog i degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja,
- ✓ Konvencija o eliminaciji rasne diskriminacije i druge,
- ✓ Evropska konvencija o akciji protiv trgovine ljudima,
- ✓ Revidirane Socijalna povelja,
- ✓ Evropska konvencija o obeštećenju žrtava krivičnih djela nasilja,
- ✓ Konvencija o cyber kriminalu,
- ✓ Evropska konvencija protiv torture i drugih vrsta okrutnog, nehumanog i degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja,
- ✓ Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina,
- ✓ Haška konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djeteta,
- ✓ Haška konvencija o ostvarivanju alimentacionih zahtjeva u inostranstvu,
- ✓ Konvencija Vijeća Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualne zloupotrebe
- ✓ Konvencija o kontaktu koji se tiče djece
- ✓ Konvencija o međunarodnom ostvarivanju prava na izdržavanje djeteta i drugim oblicima izdržavanja porodice (Haška)

Bosna i Hercegovina (državni nivo):

- ✓ Akcioni plan za djecu BiH 2011-2014
- ✓ Strategija za borbu protiv nasilja nad djecom 2012-2015
- ✓ Krivični zakon BiH („Službeni glasnik BiH“ br.37/03)
- ✓ Zakon o prekršajima BiH ("Službeni glasnik BiH" br.20/04)
- ✓ Zakon o krivičnom postupku BiH ("Službeni glasnik BiH" br.36/03)
- ✓ Zakon o zabrani diskriminacije BiH („Službeni glasnik BiH“ broj 59/09)
- ✓ Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH („Službeni glasnik BiH“, br. 16/03, 102/09 i 32/10 – prečišćeni tekst)
- ✓ Okvirna politika unapređenja ranog rasta i razvoja djece u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ broj 36/12)

Kada su u pitanju entitetski zakoni i podzakonski akti u posmatranom periodu treba pomenuti:

Federacija BiH

- ✓ Strategija za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici FBiH 2013-2017. godine; ✓
Strateški plan za unapređenje ranog rasta i razvoja djece u FBiH 2013-2017.
- ✓ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici FBiH ("Službeni glasnik FBiH", br.22/05 i 51/06);
- ✓ Porodični zakon FBiH („Službene novine FBiH“, br. 35/05 i 41/05);
- ✓ Krivični zakon FBiH („Službene novine FBiH“ br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05 i 42/10);
- ✓ Zakon o krivičnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH, br: 35/03, 56/04, 37/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10);
- ✓ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u FBiH („Službene novine FBiH, br: 44/98, 42/99,12/09);
- ✓ Zakon o prekršajima FBiH („Sl. novine FBiH, broj 32/06);
- ✓ Zakon o vanparničnom postupku FBiH („Sl. novine FBiH“, br: 2/98, 39/94, 73/05);
- ✓ Zakon o izvršnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH“, br: 32/03, 33/06, 39/06, 39/09);
- ✓ Zakon o zaštiti svjedoka pod rpijetnjom i ugroženih svjedoka
- ✓ Zakon o zaštiti osoba sa duševnim smetnjama („Službene novine FBiH“, br. 37/01, 40/02);
- ✓ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom
(„Službene novine FBiH“, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09);

- ✓ Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, br. 46/10), broj: 29/97);
- ✓ Pravilnik o načinu i mjestu provedbe zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana učinilaca nasilja u porodici ("Službene novine Federacije BiH", broj 60/06));
- ✓ Pravilnik o načinu i mjestu provedbe zaštitne mjere obaveznog liječenja od ovisnosti od alkohola, opojnih droga ili drugih psihotropnih supstanci učinilaca nasilja u porodici („Službene novine FBiH“, broj 23/08);
- ✓ Pravilnik o načinu provedbe zaštitnih mjera koje su u nadležnosti policije („Službene novine FBiH“, broj 9/06;
- ✓ Protokol o postupanju nadležnih institucija u slučajevima nasilja u porodici koji uključuje djecu Unsko-sanski kanton;
- ✓ Protokol o postupanju nadležnih institucija u slučajevima nasilja u porodici za općine Unsko-sanskog kantona;
- ✓ Protokol o postupanju u slučaju nasilja u porodici između interesornih ministarstava i NVO „Vive žene“ koji podrazumijeva i zaštitu djece u porodicama (Tuzlanski kanton);
- ✓ Protokol o saradnji u prevenciji prosjačenja, skitnje i nelegalne ulične prodaje na području Kantona Sarajevo;
- ✓ Protokol o saradnji kojim se reguliše način prijema žrtava u sklonište za žene i djecu žrtve nasilja u porodici Kanton Sarajevo;
- ✓ Protokol o saradnji na prevenciji, zaštiti i borbi protiv nasilja u porodici Kanton Sarajevo;
- ✓ Protokol o saradnji između resornih ministarstava kojim je regulisan način postupanja u slučajevima zanemarene i zapuštene djece koja prosjače i rade na ulicama Kantona Sarajevo;
- ✓ Protokol o saradnji između JU Kantonalni centar za socijalni rad Sarajevo i Fondacije loklane demokratije o međusobnoj saradnji između potpisnika u radu Mobilnog tima (terapeutski rad na spriječavanju recidiva u porodicama u kojima je evidentirano nasilje);
- ✓ Protokol o međusobnoj saradnji mjerodavnih ministarstava, institucija i NVO u pružanju podrške žrtvama-svjedocima u slučajevima ratnih zločina, seksualnog nasilja i drugih oblika krivičnog djela (Srednjobosanskog kantona);
- ✓ Protokol o postupanju u slučajevima nasilja u porodici kojim su obuhvaćena i djeca općina Donji Vakuf;
- ✓ Protokol o postupanju u slučaju nasilja u obitelji za područje Hercegovačko (Kanton 10);
- ✓ Protokol o postupanju institucija u slučaju nasilja u porodici i rodno baziranog nasilja (Bosansko-podrinjski kanton)

U **Republici Srpskoj** u proteklom periodu treba naglasiti važnost donošenje izmjena i dopuna:

- ✓ Vlada RS je usvojila i Strategiju za borbu protiv nasilja u porodici RS do 2013,
- ✓ Vlada RS je 2008 usvojila Strategiju za razvoj porodice RS za period 2009-2014,
- ✓ 2009. godine usvojena je i Omladinska politika RS 2010-2015
- ✓ Zakon o dječijoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, br. 4/02, 17/08 i 1/09)
- ✓ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sprječavanju nasilja na sportskim priredbama ("Službeni glasnik RS" br.13/10)
- ✓ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS ("Službeni glasnik RS" br.13/10)
- ✓ Zakon o javnom redu i miru ("Službeni glasnik RS" br.20/07)
- ✓ Zakon o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 53/12)
- ✓ Zakon o prekršajima RS ("Službeni glasnik RS" br.34/06, 1/09 i 29/10)
- ✓ Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, broj 37/12),
- ✓ Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku (" Službeni glasnik RS" br.13/10)
- ✓ Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 74/08) ,
- ✓ Zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju („Službeni glasnik RS“, broj 119/08),
- ✓ Zakona o srednjem obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 74/08) ,
- ✓ Zakona o zaštiti od nasilja u porodici RS („Službeni glasnik RS“, br.102/12) kojim se unapređuju postojeća pravna rješenja vezana za zaštitu djece od nasilja u porodici;
- ✓ Krivični zakon RS ("Službeni glasnik RS" br.49/03, 37/06 i 73/10)
- ✓ Porodični zakon RS("Službeni glasnik RS", br. 54/02 i 41/08)
- ✓ Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obaveznog liječenja zavisnosti od alkohola i opojnih droga ("Službeni glasnik RS", br.97/06)
- ✓ Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana ("Službeni glasnik RS", br.97/06)
- ✓ Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obezbjeđenja zaštite žrtve nasilja u porodici ("Službeni glasnik RS", broj: 97/06)
- ✓ Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitnih mjera koje su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova ("Službeni glasnik RS" br.26/06)
- ✓ Protokol o postupanju u slučajevima vršnjačkog nasilja
- ✓ Protokol o postupanju u slučaju nasilja, zlostavljana ili zanemarivanja djece

U **Brčko distriktu BiH** u proteklom periodu treba naglasiti:

- ✓ Zakon o dječijoj zaštiti Brčko distrikt BiH («Službeni glasnik Brčko distrikt BiH» br. 1/03, 4/04, 21/05, 19/07, 2/08 i 51/11)
- ✓ Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko distrikt BiH («Službeni glasnik Brčko distrikt BiH» br. 1/03, 4/04, 4/04, 19/07, 2/08)
- ✓ Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko distrikt BiH («Službeni glasnik Brčko distrikt BiH» broj: 10/08)
- ✓ Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 44/11) ✓

Krivični zakon BD BiH

3. Fenomenologija nasilja nad djecom

Vidjeli smo da postoje brojne definicije nasilja nad djecom, i za sve njih je zajedničko da pod nasiljem podrazumijevaju svako fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmjereno na djecu² od strane pojedinaca ili institucija, kojim se ugrožava ili sprječava normalan razvoj, integritet ličnosti ili zadovoljenje dječjih potreba. Stoga ćemo za potrebe fenomenološke analize zloupotrebe ili zlostavljanja djeteta obuhvatiti sve oblike fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i komercijalnu ili drugu eksploataciju djece, koja dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja djeteta,

njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, povjerenje ili moć (WHO, 1999). Istraživanja pokazuju da zlostavljana i zanemarena djeca pokazuju ponašanje i emocionalne probleme, loše kognitivno funkcionišu te imaju slabiji uspjeh u školi. Razvijaju se i brojne druge teškoće kao što su

poremećaji hranjenja, sklonost uzimanju sredstava ovisnosti, problemi u razvoju nervnog sistema. Većina istraživača se slaže da su rizični faktori koji dovode do zlostavljanja kod djece: mlađa dob, djeca sa hronično iritabilnim temperamentom, ADHD djeca, izrazito zahtjevna djeca, kao i djeca sa poremećajima u razvoju. Prema mnogim autorima najkritičnija dob za fizičko zlostavljanje je između 4 do 8 godina, emocionalno 6 do 8, seksualno od 8 do 12 (Whitman,2002). Rizični faktori koji dovode do zlostavljanja djece od strane roditelja su: mlađa dob roditelja, samohrani roditelji, transgeneracijski prijenos (iskustvo nasilnog odnosa u primarnim porodicama), finansijske teškoće, nizak obrazovni nivo i mentalne bolesti. .Dodatni rizici u poratnom društvu su: veliki broj oboljelih o PTSP-a, porast alkoholizma i drugih ovisnosti, nepotpune porodice, siromaštvo, nezaposlenost, socijalna izolacija. Svi ovi faktori mogu uticati na smanjenu sposobnost uspješnog roditeljstva i povećavaju vjerovatnost zlostavljanja djeteta.

Pored opšte definicije nasilja nad djetetom, koju smo naveli u uvodnom dijelu ovih Smjernica, prihvaćene su i definicije četiri posebna tipa zloupotrebe djeteta: **fizičko nasilje**, **seksualno nasilje**, **psihološko nasilje**, i **zanemarivanje djeteta**. U pojedinim klasifikacijama izdvaja se i **ekonomska eksploatacija** kao poseban oblik zloupotrebe djeteta, a u novije vrijeme se izdvaja i **vršnjačko nasilje** i **nasilje putem savremenih informacijskih tehnologija**.

3.1. Fizičko nasilje

Upravo, za potrebe analize ovih Smjernica, **fizičko nasilje** nad djecom definišemo kao odnos ili ponašanje kojim se, uz primjenu fizičke sile i uz ili bez upotrebe drugih sredstava, nanose povrede, ozljede ili rane djeci. Najčešći i najvidljiviji oblik nasilja nad djecom je fizičko nasilje. Ono se ispoljava u raznim formama, a najčešće susrećemo: udaranje rukama ili nogama, šamaranje, čupanje kose, uvrtnanje dijelova tijela ili lica, nanošenje opekotina, bacanje na pod ili

² Prema Konvenciji o pravima djeteta, dijete je svaka osoba mlađa od 18. godina

niz stepenice, vezivanje uz radiator ili ormar, uskraćivanje hrane, zaključavanje u stanu ili nekoj drugoj prostoriji, davanje otrovnih supstanci, alkohola ili neodgovarajućih lijekova, ujedanje, pokušaji utapanja ili gušenja djeteta i sl. Fizičko zlostavljanje najčešće je praćeno emocionalnim zlostavljanjem, zanemarivanjem, pa i seksualnim zlostavljanjem. Brojne su posljedice ovakvog zlostavljanja. Od vidljivih tjelesnih znakova najčešće se nailazi na modrice, prelome kostiju, opekotine, podljevi i ogrebotine na tijelu, unutrašnje povrede i krvarenja, oštećenja mozga, oštećenje vidnog i slušnog aparata, itd. Dok se većina tjelesnih povreda vremenom zaliječi, neke ostaju trajno, a posebno strah, tuga i bijes.

3.2. *Seksualno nasilje*

S druge strane **seksualno nasilje** označavamo kao vid eksploatacije djeteta u cilju seksualnog zadovoljenja i uživanja odrasle osobe. Prema kriminološkoj definiciji, pod seksualnim zlostavljanjem podrazumjevamo, uključivanje zavisnog, razvojno nezrelog djeteta ili adolescenta u seksualne aktivnosti, koje ono ne može razumjeti, na koje ne može dati pristanak i koje ugrožavaju socijalne tabue porodičnog života.

Najčešće se odnosi na pet situacija:

- a) uključivanje djeteta u seksualne aktivnosti,
- b) posmatranje seksualnih aktivnosti,
- c) izlaganje djeteta pornografskom materijalu
- d) neadekvatno dodirivanje djeteta,
- e) davanje sugestivnih seksualnih komentara.

3.3. *Psihološko nasilje*

Kvalitativno potpuno drugačiji vid nasilja zasigurno predstavlja **psihološko nasilje ili emocionalno lišavanje-zlostavljanje**. U psihološkoj i kriminološkoj literaturi se umjesto emocionalnog zlostavljanja ponekad upotrebljava i naziv psihološko nasilje – psihološko zlostavljanje. Pristalice naziva psihološko nasilje smatraju da je ono sveobuhvatnije jer uključuje i emocionalnu i kognitivnu komponentu zlostavljanja. Psihološko nasilje je odnos ili ponašanje kojim se zapostavlja, ugrožava, podcjenjuje, vrijeđa ili verbalno napada ličnost maloljetnika i ispoljavaju negativna osjećanja prema njima. Oblici psihološkog zlostavljanja su: uskraćivanje roditeljske ljubavi i emocionalne podrške, odbacivanje u obliku ravnodušnosti i odsustva pažnje, odbacivanje putem vike, pripisivanje krivice djetetu za probleme, prenošenje negativnih poruka kojima se vrijeđa dostojanstvo djeteta i sl. Emocionalno nasilje ostavlja najviše traga na žrtvi nasilja. Ako je dugotrajnije, ono je destruktivnije od tjelesnog nasilja. Emocionalno nasilje se zapravo ogleda u trajnom propuštanju iskazivanja ljubavi i pažnje prema djeci, kao i u verbalnim ispadima kojima se djeca ponižavaju i povrjeđuju. Oblici emocionalnog zlostavljanja su: ignorisanje, odbijanje, terorisanje, izolovanje i asocijalizacija, verbalno povređivanje (omalovažavanje i vrijeđanje nepristojnim terminima - npr. glupan, stoka, ćoro, debeli), verbalno zastrašivanje, napadanje najvažnijih vrijednosti (vjerovanja, religije, rase...), praćenje, uhođenje, prisluškivanje telefonskih razgovora i sl.

Sve je veći broj djece niskog samopoštovanja. Istraživanja u svijetu pokazuju da najveći broj djece koja napuštaju školovanje pripada skupini djece sa niskim samopoštovanjem. Djeca udružena u različite „gangove“, djeca koja probleme rješavaju oružijem usmjerenim protiv

drugih ili protiv sebe, pripadaju djeci sa niskim samopoštovanjem. Klinička slika emocionalno zlostavljane djece vrlo je različita u zavisnosti od uzrasta i vrste zlostavljanja. Kod male djece ona se najčešće manifestuje u obliku brojnih tjelesnih smetnji: trboboje, pritiska u prsima, gušenja, teškoće sa spavanjem, problemi kontrole stolice i mokrenja, razdražljivost, naizgled bezrazložan plač. Emocionalno zlostavljano dijete ima separacijske strahove ali i čitav niz drugih strahova koji imaju svoje korjene u odnosu djeteta i odraslih. Tokom

odrastanja javljaju se novi i drugačiji znakovi u ponašanju, promjena vrste i intenziteta strahova, povlačenje od okoline, u grupi zauzimaju ili perifernu poziciju (strah od odbacivanja) i ne uključuju se ili agresivno otimaju stvari i položaj.

3.4. Zanemarivanje djece

Djeca su zanemarivana i zlostavljana stoljećima, ali prepoznavanje tih statusa djeteta u direktnoj je zavisnosti od brojnih faktora, naročito onih socijalne prirode. Do danas još uvijek ni zaštita ni prepoznavanje zanemarivanja djeteta nisu zadovoljavajući. Kada govorimo o **zanemarivanju** najčešće se misli na fizičko zanemarivanje, malnutriciju, kao posljedicu istog, ili na najčešće nedovoljnu brigu za djetetove fizičke potrebe. S druge strane, se vrlo rijetko misli na druge oblike zanemarivanja, kao što su emocionalno i edukativno zanemarivanje, koji nam nekako neopaženo prolaze i na koje je savremena zajednica, naročito u zemljama u tranziciji, postala imuna.

Pojam zanemarivanja znači različito za različite ljude, u zavisnosti od medicinskih, pravnih, psiholoških, socijalnih i drugih stavova koji proizlaze iz organizacije društva, vjerovanja, kulturalnih karakteristika i porodične organizacije. Veliki broj psihologa, socijalnih radnika i kriminologa govori i o kolektivnom zanemarivanju koje proizlazi iz organizacije društva, organizacije institucija za djecu, bolnica, roditeljskih prava i sl.

Zanemarivanje se u pravilu široko definira, kao nebriga i propuštanje roditelja da zadovolji emocionalne i razvojne potrebe djeteta, uključujući potrebu za odgovarajućom ishranom, odjećom, smještajem, zdravstvenom brigom, obrazovanjem, intelektualnim poticanjem i emocionalnim razumijevanjem (White, 1987). Dakle, za razliku od zlostavljanja, zanemarivanje je propuštanje da se nešto učini odnosno nedostatak odgovarajuće brige i njege odraslih prema djetetu, što bitno utiče na djetetov normalni psihofizički razvoj. Kao poseban vid zanemarivanja danas se vrlo često pojavljuju dva tipa zanemarivanja: zdravstveno i edukativno zanemarivanje. *Zdravstveno zanemarivanje* ispoljava se kao: propust da se obezbjedi neophodna medicinska njega djetetu kada je bolesno; propust da se izvrše potrebne imunizacije i ostale preventivne medicinske mjere za dijete ili briga o zubima djeteta, te propust da se obezbjede potrebna pomagala, uključujući dioptrijske naočale, aparate za sluh i slično. *Edukativno*

zanemarivanje predstavlja propust da se odgovori na saznavnu radoznalost djeteta i da se zadovolje obrazovne potrebe djeteta tako što će mu se dopustiti da neopravdano izostaje iz škole ili što mu se ne obezbjeđuju uslovi da uči. Ako dijete izostaje iz škole zato što brine o drugoj, mlađoj djeci ili zato što radi da bi porodica mogla da preživi, trebalo bi planirati mjere koje pomažu i osnažuju porodicu i roditelje kako bi se adekvatno prevazišla situacija u kojoj se porodica nalazi, a dijete uključilo u obrazovni proces.

3.5. Ostali specifični slučajevi nasilja nad djecom

Pored nabrojanih, u svakodnevnom životu vrlo često susrećemo i različite situacije u kojima se dijete pojavljuje kao žrtva. Radi se o specifičnim vrstama nasilja u kojima se dijete vrlo često pojavljuje kao „glavni ili sporedni akter“, ali u svojstvu žrtve. Ove oblike nasilja ne možemo smjestiti u kategoriju primarne podjele nasilja (fizičko, psihičko, seksualno i zanemarivanje) ali ih svakako posmatramo kao vid supsidijarnih oblika nasilja u kojima se nerijetko dijete javlja kao žrtva. Radi se o: vršnjačkom nasilju (eng. Bullying), nasilju putem cyber tehnologije (eng. Cyberbullying), ekonomskom zlostavljanju djece, nasilju u porodici i ostalim oblicima nasilja u kojima se dijete pojavljuje u viktimološkom kontekstu.

Nasilje se može desiti u različitim sredinama, školi, porodici, na igralištu i sl. U školskom ambijentu je najzastupljenije **vršnjačko nasilje** i o njemu je neophodno nešto reći. Karakterističan i veoma izražen oblik nasilja među djecom u školama je tzv. vršnjačko nasilje. Vršnjačko nasilje je fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmjereno na djecu od strane njihovih vršnjaka, koje se čini s ciljem povrjeđivanja i uključuje ponavljanje istog obrasca i odražava neravnotežan odnos snaga koji je karakterističan na dvjema ravnima: jači protiv slabijih, ili grupa protiv pojedinca. Svako od ovih svjesnih postupaka se može razlikovati po obliku, težini, intenzitetu i vremenskom trajanju. Nasilničko ponašanje djece, poznato i kao buling (*bullying*, eng. termin) se razlikuje od kratkotrajnih incidenata i svađa djece. Osnovna razlika je upravo u namjernoj želji da se drugom djetetu nanese zlo, kao i u ponavljanju takvog postupanja tokom određenog vremena i dominaciji sile na individualnom ili grupnom planu. Ovo nasilje se odnosi na različite vrste ponašanja koje najčešće klasificiramo kao: verbalno (omalovažavanje, dobacivanje, prijetnje i ucjene i sl.), socijalno (ignorisanje, ogovaranje i spletkarenje, izbjegavanje i sl.), psihičko (krađa, uzimanje i/ili iznuda novca, prijeteci pogledi, praćenje, oštećenje imovine i sl.) i fizičko/tjelesno (šamaranje, udaranje rukama, nogama i predmetima, guranje, rušenje i sl.).

Nasilje nad djecom putem savremenih tehnologija, u svijetu poznato kao cyberbullying, opšti je pojam za svaku komunikacijsku aktivnost tzv. „cyber tehnologijom“ koja se može smatrati štetnom kako za pojedinca, tako i za opšte dobro. Tim oblikom nasilja, vrlo često među djecom vršnjacima obuhvaćene su situacije kad je dijete ili tinejdžer izloženo napadu drugog djeteta, tinejdžera ili grupe djece, putem interneta ili mobilnog telefona. Ovo nasilje danas ima veliku lepezu „modus operandi“. Najčešće se vrši kroz: „chat sobe“, „forume“ i „blogove“. „Chat sobe“ vrlo su popularan način internetske komunikacije, osobito među djecom i mladima. Predstavljaju nešto poput soba za razgovor u kojima posjetoci mogu međusobno razgovarati, upoznavati se, raspravljati o određenoj temi. Ova vrsta komunikacije je vrlo pogodna i za različite zlopupotrebe djece i mladih. Forumi ili stranice za diskusiju su internetske stranice na kojima se okupljaju korisnici interneta kako bi dali svoje mišljenje o nekoj temi ili zatražili mišljenje i savjet drugih. Vrlo su popularni i okupljaju mnogo korisnika različitih dobi i interesa. Za razliku od chata, gdje se sadržaj briše jednom kad osoba izađe iz chat sobe, zapisi na forumu su trajni, odnosno moguće ih je vidjeti i komentirati rasprave otprije nekoliko mjeseci. Zbog svih

svojih osobina, prvenstveno svoje globalnosti, univerzalnosti i javnosti, ova vrsta komunikacije također nosi veliki rizik za zloupotrebu djece. Blog je skraćenica od engleske riječi *weblog*, što u doslovnom prevodu znači "internetski dnevnik". To je internetska stranica na kojoj pojedinac, obično hronološkim redom, bilježi svoja razmišljanja i stavove. Ono što je zajedničko chatu, blogu i forumu jest korištenje nadimaka koje posjetioci i sami izaberu, što im pruža anonimnost. To znači da korisnici međusobno ne znaju ko je ko u stvarnom životu, ne znaju imena i prezimena, adresu, broj telefona. Međutim, anonimnost može biti i otvorena pozivnica svima koji žele zloupotrijebiti takav način komunikacije. Sve navedeno je dovoljan razlog da ove oblike komunikacija navedemo kao mogući izvor specifičnih obilika nasilja nad djecom.

Naredni oblik nasilja na koji ćemo se kratko osvrnuti je **ekonomsko zlostavljanje djece**. Odnosi se na izlaganje djece poslovima koji otežavaju njihov prirodni rast i razvoj i zbog kojih ne mogu ostvarivati svoja osnovna prava na obrazovanje, igru i slično. Postoje tri osnovna vida ekonomskog eksploataisanja koja u sebi sadrže sve pojedinačne načine ekonomskog zlostavljanja:

- ✓ *svi oblici ropstva i zlostavljanja sličnih ropstvu kao što su prodaja i trgovina djece, prisilni rad, zajmeno ropstvo ili kmetstvo;*
- ✓ *korištenje, izlaganje i ponuda djece u ilegalnim radnjama, kao što je: prosjačenje, prostitucija, pornografska produkcija i pornografske predstave;*
- ✓ *bilo koji oblik posla ili aktivnosti koji u sebi sadržava okolnosti u kojima je dijete zanemareno i preopterećeno, i gdje je narušeno njegovo zdravlje, sigurnost i moralnost.*

Nasilje nad djecom, usko je vezano i za **nasilje u porodici** kao bilo koje djelo koje nanosi fizičku, mentalnu, seksualnu ili ekonomsku štetu ili patnju, kao i prijetnje takvim djelima, koje ozbiljno sputavaju članove porodice da uživaju u svojim pravima i slobodama na principu ravnopravnosti u javnoj ili privatnoj sferi života. Problem nasilja u porodici je složeni psiho-socijalni problem, koji zahtijeva timsko rješavanje i koji mogu riješiti samo profesionalna lica. Neophodna je edukacija o problemu nasilja u porodici unutar svake struke i njihova saradnja u okviru multidisciplinarnih timova kako bi zajedničkim snagama djelovali na istom polju. Najveće posljedice porodičnog nasilja trpe upravo djeca, što se odražava na njihov dalji razvoj i formiranje ličnosti, zbog čega će u pojedinim dijelovima ovih Smjernica biti riječi i o ovoj vrsti nasilja.

Na kraju, neophodno je spomenuti i čin samog **svjedočenja nasilju**, od strane djeteta. Naime, ovaj fenomen je zajednički sadržilac velikog broja slučajeva u kojima posebnu traumu predstavlja i prisustvo djeteta nasilnom činu (aktivno ili pasivno). Ove oblike nasilja nad djecom, potrebno je posebno obraditi u nekim daljnjim koracima i aktivnostima vezanim za usmjeravanje politike reagovanja na nasilje nad djecom u Bosni i Hercegovini.

4. Sistem ranog prepoznavanja nasilja nad djecom

U ovom poglavlju Smjernica, ukazat ćemo na osnovne vidove ranog prepoznavanja različitih vidova nasilja o kojima smo govorili u prethodnom poglavlju.

4.1. Osnovni pokazatelji

Otkrivanje predstavlja prvi korak u zaštiti djece od svih oblika nasilja, a ono je, ujedno, i najosjetljiviji dio tog procesa od koga, u velikoj mjeri, zavisi njegov daljnji tok. Otkrivanje se najčešće događa na sljedeća dva načina:

1. Otkrivanje putem prepoznavanja znakova povrede na djetetu (fizičke povrede) i/ili znakova specifičnog ponašanja djeteta i/ili porodice koji ukazuju na mogućnost zlostavljanja/zanemarivanja djeteta.
2. Otkrivanje putem povjeravanja, koje može biti direktno, od strane samog djeteta, ili indirektno, od strane druge osobe koja ima saznanje ili sumnju da je dijete zlostavljano (roditelj ili drugi član porodice, komšije, vršnjaci, nastavnici itd.).

4.1.1. Fizičko nasilje

Ponašanje djece koja su bila žrtve nasilja često se razlikuje od uobičajenog, očekivanog dječjeg ponašanja. Takvo ponašanje može postojati i nezavisno ili u sprezi sa fizičkim pokazateljima. U nastavku teksta ovih Smjernica navesti ćemo ponašanja često prisutna kod djece koja su fizički zlostavljana, odnosno nad kojima je izvršeno fizičko nasilje. Radi se o sljedećim obrascima ponašanja: prenatraglašeno ponašanje, tj. pretjerano ili vrlo malo plakanja, veliki, strah od odraslog ili potpuno odsustvo strepnje pred autoritetom odraslog, ekstremna agresivnost ili povlačenje; izrazito povišena strepnja kada druga djeca plaču; zaziranje od fizičkog dodira ili približavanja, posebno neke odrasle osobe; dijete djeluje kao da se plaši roditelja; pokazuje ili izražava strah od vraćanja kući (npr. iz vrtića, škole, bolnice i sl.). Kod dojenčadi ili male djece koja su fizički zlostavljana često se nalaze sljedeća ponašanja: dijete leži veoma mirno dok promatra okolinu; ima prazan ili zamrznuti pogled; neselektivno traži naklonost od odraslih; ne zaplače pri nanošenju bola tokom ispitivanja. Unutrašnje povrede kod dojenčadi i male djece česte su u sklopu sindroma zlostavljanja i praćene su visokom stopom mortaliteta. Posebnu pažnju treba obratiti na: intrakranijalne povrede praćene krvarenjem, subduralnim hematoma, izmjenjenu svijest i retinalnu hemoragiju kod djece mlađe od tri godine, povrede u trbušnoj duplji praćene krvarenjem, nespecifičnim bolovima, povraćanjem ili opstrukcijom.

Kod djece školskog uzrasta sljedeća ponašanja mogu ukazivati na fizičko zlostavljanje: dijete sebe smatra lošim i smatra da je zaslužio kaznu; odgovara na pitanja jednolikim glasom, jednosložnim riječima i ne pokazuje afekat; ispoljava neodgovarajuću ili prijevremenu zrelost; ima loš odnos sa vršnjacima i/ili je sposobno samo za površne odnose; dijete je neuobičajeno nemirno u školi ili hronično kasni u školu.

Kada su u pitanju karakteristike povreda koje ukazuju na fizičko zlostavljanje, prvenstveno pažnju treba obratiti na povrede mekih tkiva i koštano-zglobnog sistema. Modrice su često prvi vidljivi znaci zlostavljanja, te je stoga neophodno obratiti pažnju na sljedeće karakteristike modrica: lokalizacija – modrice na licu, ušima, vratu, na butinama, nadlakticama (nastale uslijed pokušaja djeteta da se odbrani), na leđima, u genitalnom predjelu, bude sumnju na zlostavljanje, oblik – ponekad se može prepoznati predmet čijim dejstvom je modrica nastala (šake, prsti, kaiš, prut itd.), starost modrica – procjenjuje se prema boji modrica (crvena = 2 dana; plavo-ljubičasta = 2–5 dana; zelena = 5–7 dana; žuta = 7–10 dana; smeđa = 10–14 dana). Prisustvo modrica raznih starosti je vrlo sumnjivo. Modrice kod djece mlađe od devet mjeseci, odnosno kod djece

koja još nisu prohodala, rijetko nastaju zadesno. Prelomi – ekstremiteta, zatim lobanje, rebara, ključne kosti, naročito kod djece mlađe od tri godine, odnosno djece koja nisu prohodala sumnjivi su, kao i RTG nalaz zacijeljenih, neliječenih preloma. Opekotine – naročito one čiji oblik ukazuje na upotrijebljeni predmet (cigarete, pegla) ili način nastanka (potapanje djeteta u vrelu vodu). Za razliku od slučajnih, namjerno nanesene opekotine obično imaju jasne, oštre rubove, dublje su i često su inficirane, odnosno zanemarene.

4.1.2. Seksualno nasilje

Nažalost, ova vrsta nasilja je uokvirena u veliki ram tabuizma i vrlo je teško steći pravu sliku u rasprostranjenosti pojave u Bosni Hercegovini. Većina profesionalaca, na svjetskom nivou, cijeni da je jedna od tri ili jedna od četiri žene bila na neki način seksualno zlostavljana u djetinjstvu. Postoci za muškarce su nešto manji, većina vjeruje da je jedan od šest muškaraca doživio neki od oblika seksualnog zlostavljanja kao dijete (do 18. godine života). Riziko faktori koji dovode do pojave zlostavljanja nad djetetom su odvojenost djece od roditelja i djeca iz porodica u kojoj su roditelji preokupirani problemima, zbog kojih ne nadziru djecu i ne posvećuju im dovoljno pažnje. U nekim porodicama se incesti ili seksualno zlostavljanje ponavlja u nekoliko generacija. U nastavku ćemo prikazati neke osnovne parametre i indikatore koji ukazuju na ovu vrstu nasilja nad djecom. Krenimo od pretpostavke koju smo već izrekli, a radi se o tvrdnji da je seksualnu zloupotrebu vrlo teško otkriti, a još teže dokazati. Neki slučajevi se otkrivaju tek kada se dijete povjeri nekoj odrasloj osobi od povjerenja. Međutim, taj proces je često otežan usljed stida i osjećanja krivice djeteta, straha od kazne ili osвете. Ovakva osjećanja djeteta zlostavljač često pojačava prijeteci ili ucjenjujući dijete, npr. raspadom porodice za šta će dijete, navodno, biti krivo ili gubitkom ljubavi jednog ili oba roditelja. Cilj zlostavljača je da na taj način iznudi šutnju djeteta i izbjegne kaznu. Seksualno zlostavljanje u djetinjstvu nije problem koji će proći sa odrastanjem. Djeca i adolescenti koji su bili zlostavljani i nisu dobili adekvatnu pomoć, mogu odrasti u problematične osobe koje nose teški teret niskog samopoštovanja, srama i krivice.

Jedini način u sistemu ranog prepoznavanja o kojem možemo polemisati u ovom dijelu Smjernica su promjene ponašanja kao pokazatelji mogućeg seksualnog zlostavljanja. Pregledom kriminološke, medicinske i literature iz domena socijalnog rada, možemo pronaći sljedeće promjene ponašanja djeteta ili adolescenta, a koje sa velikom vjerovatnoćom ukazuju na mogućnost da je dijete doživjelo seksualnu zloupotrebu. U nastavku ćemo prikazati najčešće znakove seksualnog nasilja.

Fizički znakovi:

- ✓ genitalne infekcije
- ✓ ozlijede na grudima, dlanovima, ispod trbuha
- ✓ ozlijede u genitalnom, analnom području, krvarenja, modrice
- ✓ problemi sa mjehurom, bolovi prilikom mokrenja
- ✓ česte upale grla uz poteškoće gutanja i osjećaj gušenja
- ✓ česte psihosomatske smetnje (glavobolje, bolovi u trbuhu)
- ✓ trudnoća
- ✓ menstrualne smetnje
- ✓ iznenadno gubljenje ili dobijanje na težini
- ✓ često tuširanje
- ✓ defenzivan govor tijela, pokrivanje, skrivanje, pokušaj djeteta da vide nevidljivo

- ✓ „naslage“ odjeće danju i noću, zgužvana odjeća u školi
- ✓ oblačenje koje puno otkriva

Emocionalni znaci:

- ✓ ljutnja, tjeskoba, bespomoćnost, strah od odlaska kući nakon škole, strah od mraka i odlaska u krevet
- ✓ strah od zatvorenih vrata, kupaoalice, tuša i soba samo sa jednim vratima
- ✓ izolovanost, sram, krivica
- ✓ strah od fizičkog kontakta, posebno oko područja genitalija
- ✓ strah da budu sami sa određenim osobama
- ✓ plač, depresija
- ✓ konfuzija, osjećaj izdaje, osjećaj krivnje

Seksualizovano ponašanje:

- ✓ neuobičajeni interes za svoje i tuđe genitalije
- ✓ česta masturbacija
- ✓ upotreba „prostih“ riječi
- ✓ crteži sa naglašenim seksualizovanim detaljima
- ✓ crteži koji pokazuju genitalije, kroz odjeću
- ✓ čudne izjave poput: „Brat mi noćas nije dao spavati. Ne volim tu igricu sa jezikom.“
- ✓ guranje objekata u vaginu ili rektum
- ✓ mješanje afekata sa seksualnim ponašanjem
- ✓ promiskuitet (mijenjanje mnogih partnera)
- ✓ prostitucija (polni odnos za novac)
- ✓ strah od svlačenja na fizičkom vaspitanju

Socijalno ponašanje

- ✓ konfuzija uloga u porodici
- ✓ odbijanje ili molba da ne ostane sa određenom osobom
- ✓ mokrenje u krevet, tepanje, dudanje palca (regresivno ponašanje)
- ✓ želi znati sve šta će se dalje događati
- ✓ konstantno „dobro ponašanje“, perfekcionizam, poslušnost
- ✓ vrlo kontrolisano ponašanje
- ✓ povučenost ili hiperaktivnost
- ✓ noćne more

Samodestruktivno ponašanje

- ✓ droga, alkohol
- ✓ pokušaji suicida
- ✓ ne jede ili previše jede
- ✓ samoozlijeđivanje
- ✓ ulazi u problematična ponašanja kao da izaziva kaznu
- ✓ bježanje od kuće

Ponašanje u školi

- ✓ smetnje pažnje, sanjarenje
- ✓ distraktibilnost, lako mu je odvući pažnju
- ✓ izostanci iz škole (bez obzira na školski uspjeh), posebno sa roditeljskom dozvolom
- ✓ često spominjanje tajni ili seksualnih tema u školskim zadaćama ili razgovoru ✓
poteškoće u izražavanju svog mišljenja

Radi se i o promjenama kao što su:

- ✓ strah od dodirivanja, naročito u predjelu genitalija,
- ✓ strah od zatvorenih vrata, od kupanja, od mraka,
- ✓ od određenih osoba,
- ✓ strah od odlaska kući ili bježanje od kuće,
- ✓ seksualizovano ponašanje neprimjereno za uzrast, kod mlađe djece:
 - neuobičajen interes za svoje i tuđe genitalije,
 - česta masturbacija,
 - crteži sa naglašenim seksualnim detaljima i slično.

Također, svakodnevna praksa ali i stručna literatura bilježe neke indikatore kod starije djece kao što su:

- ✓ promiskuitet,
- ✓ prostitucija,
- ✓ samodestruktivno ponašanje (samopovređivanje, uzimanje alkohola, droge, pokušaji samoubistva, bježanje od kuće),
- ✓ depresivnost, povlačenje, izolovanost,
- ✓ česte promjene raspoloženja,
- ✓ prisilno ponašanje (pretjerano često kupanje, mijenjanje veša),
- ✓ teškoće koncentracije, pad uspjeha u školi, smanjeno interesovanje za aktivnosti u kojima je dijete uživalo,
- ✓ loši odnosi sa vršnjacima
- ✓ na kraju i sama izjava djeteta da je zloupotrebjeno.

Kada su u pitanju fizički znaci i simptomi koji ukazuju na mogućnost seksualnog zlostavljanja, neophodno je navesti:

- ✓ povrede u genitalnom ili analnom području:
 - modrice, ○
 - oguljotine, ○
 - krvarenja,
 - povrede na
 - grudima,
 - dojkama, ○ u
 - donjem djelu
 - trbuha,
- ✓ infekcije koje se prenose seksualnim putem ○ gonoreja, ○ hlamidija, ○ trihomonas,
- ✓ bolovi pri mokrenju,
- ✓ ponavljane mokraćne infekcije,
- ✓ trudnoća,

- ✓ prisustvo sperme na tijelu, odjeći,
- ✓ prisustvo stranih tijela u nekim tjelesnim otvorima ○ anus, ○ rektum,
- ✓ poremećaji eliminacije mokraće ili fecesa (enureza, enkopreza),
- ✓ gubitak apetita,
- ✓ poremećaji ishrane,
- ✓ poremećaji spavanja,
- ✓ bolovi pri sjedenju ili hodanju.

Ovo su samo neki od indikatora koji mogu pomoći profesionalcima matičnih i izvanmatičnih službi da prepoznaju ovaj vid nasilja, tačnije sumnju na njega.

4.1.3. Psihološko ili emocionalno nasilje

“... Ti si djeteto bezvrijedno, nepodobno, beskorisno, i nedostojno ljubavi i pažnje”....

Psihološko nasilje kod djeteta žrtve stvara konfuziju i ono često ne prepoznaje šta mu se događa, čime ga nasilnik zlostavlja, a osjeća da se mijenja njegovo psihičko i, često, opšte zdravstveno stanje.

Ciljevi psihološkog nasilja su:

- ✓ razvijanje zabrinutosti kod žrtve,
- ✓ stvaranje ovisnosti od zlostavljača,
- ✓ oslabljivanje tjelesnih i psihičkih sposobnosti za otpor, ✓ izazivanje samooptuživanja i sl.

Najteži vid emocionalnog zlostavljanja je kada žrtva preuzima ulogu svog zlostavljača i počinje sama sebe zlostavljati, degradirajući i ponižavajući sebe samu. Kao najčešće vrste emocionalnog zlostavljanja, odnosno psihološkog nasilja prepoznamo: odbacivanje, teroriziranje, ignorisanje, izolacija, eksploatacija. Karakteristike kliničke slike emocionalno (psihički) zlostavljanog djeteta:

Poremećaji ponašanja: ✓

apatija,

- ✓ agresivnost,
- ✓ iritativnost,
- ✓ usamljenost,
- ✓ rijetko plaču,
- ✓ u komunikaciji ne gledaju sagovornika u oči,
- ✓ prisutan je negativan ili prazan afekt prema svima u njihovom okruženju,
- ✓ u situacijama kada druga djeca plaču, oni reaguju apatijom ili grimasiranjem,
- ✓ ne reaguju na vanjske podražaje,
- ✓ ne pokazuju zadovoljstvo u igri ili bilo čemu drugom,
- ✓ problemi učenja,
- ✓ problemi odnosa sa okolinom,
- ✓ depresija,
- ✓ strah i tjeskoba,

- ✓ takva djeca često brinu o roditeljima i roditeljskim potrebama, umjesto da roditelji brinu o njima.

Vrlo često zlostavljana djeca postaju nasilnici ili depresivne osobe koje češće u kriznim situacijama pokušavaju samoubistvo, a često je i njihovo intelektualno funkcionisanje i biološki razvoj neodgovarajuće njihovoj hronološkoj dobi.

4.1.4. Zanemarivanje djece

Zanemarivanje je vrlo često generator mnogih kasnijih neotklonjivih problema kod djeteta, te mu kao takvom problemu treba dati dužnu pažnju. Za potrebe ovih Smjernica, analizirat ćemo indikatore koji determiniraju emocionalno, fizičko, zdravstveno i edukaciono zanemarivanje. Analizu započinjemo posljednje nabrojanim, u kome leže mnoge tajne ranog prepoznavanja složenijih oblika zanemarivanja ali i nasilja nad djecom uopšteno. Riječ je o ranom prepoznavanju edukativno zanemarenog djeteta.

Osnovni znakovi *edukativno zanemarenog djeteta*, bi se mogli podijeliti u tri faktora: objektivne pokazatelje, dječije ponašanje i roditeljsko ponašanje. *Objektivni indikatori* obuhvataju neka ponašanja koja se mogu smatrati predsobljem ozbiljnih devijacija kao što su: izostajanje sa nastave bez razloga, neučestvovanje roditelja u neophodnim aktivnostima, odbijanje prihvatanja specijalnih servisa i pomoći, ako je to djetetu potrebno, itd. *Dječje ponašanje*, s druge strane, obuhvata niz pokazatelja koji nam u velikoj mjeri ukazuju na zanemarivanje: neuspjeh u školi, iako je dijete prosječnog ili čak nadprosječnog intelektualnog funkcioniranja. Takva djeca u školi često pokazuju nezainteresiranost, odustaju kod svakog malo većeg napora, nemaju samopouzdanja te se ne usuđuju ni pokušati. U svakoj zahtijevnijoj situaciji reaguju povlačenjem.

I na kraju, *roditeljsko ponašanje* koje također mnogo toga može nagovjestiti u kontekstu zanemarivanja djeteta: u odnosu sa učiteljem i odgajateljkom roditelj isključivo govori o sebi i vodi brigu o sebi, a ne o djetetu, prilikom rasprava na roditeljskim sastancima dovodi dijete u neugodnu situaciju radi roditeljskih problema, degradira dijete u prisustvu druge djece ili osoba, odbija prihvatiti i podržati djetetove želje u odnosu na uključivanje u različite školske i vrtičke aktivnosti, često mjenjaju mjesta življenja, itd.

Emocionalno zanemarivanje predstavlja zanemarivanje emocionalnih potreba djeteta. Navesti ćemo samo neka najvažnija ponašanja roditelja koja spadaju u emocionalno zanemarivanje, većina ih ne prepoznaje kao takve: roditelj uskraćuje djetetu ljubav i emocionalnu podršku koja bi izazivala osjećanja da je dijete voljeno, željeno, sigurno i vrijedno; roditelj odbacuje dijete ravnodušnošću i odsustvom pažnje; roditelj otvoreno odbacuje dijete vikom, okrivljavanjem djeteta za probleme ili prenošenjem drugih negativnih poruka djetetu. Emocionalno zanemarivanje se najčešće javlja udruženo sa emocionalnim zlostavljanjem i zbog toga se u dijelu Smjernica pojava opisuje zajedno, kao „emocionalno zlostavljanje i zanemarivanje“.

Najčešći oblici *fizičkog zanemarivanja* su: propust da se djetetu obezbjedi dovoljno odjeće da bi mu bilo toplo i udobno, i da se zaštiti od ekstremnih vremenskih nepogoda, propust da se djetetu obezbjedi odjeća koja je razumno čista, dopuštanje, uprkos mogućnostima, da dijete živi u uslovima, izuzetne prljavštine, u smradu od mokraće i fecesa, sa rasutim đubretom i trulom hranom, sa pojavom glodara i druge gamadi, sa veoma prljavom posteljinom i uprljanim stvarima, dopuštanje, uprkos mogućnostima, ne štiti se dijete od izuzetnih temperatura; ima

jako loše sanitarne uslove, zbog neadekvatnih ili neispravnih vodovodnih instalacija, tako da je ugroženo zdravlje djeteta; sadrži i druge opasnosti – polomljene stepenice; razbijeni prozori, razbijene ograde na balkonu ili stepenicama (posebno u kući sa malim djetetom); ima opasnosti od požara koje roditelj ne otklanja i poslije opomena; propust da se obezbijedi dovoljno hrane, u količini, kvalitetu ili redovnosti, za podmirivanje potreba djeteta u ishrani, bilo da se radi o namjernom ili propustu zbog neznanja roditelja, osim kada je riječ o ekstremnom siromaštvu i nemogućnosti porodice ili roditelja; propust obezbjeđenja pravilne higijene u toj mjeri da nedostatak njege dovodi ili može da dovede do narušavanja zdravlja djeteta; propust obezbjeđenja adekvatnog nadzora za dijete u mjeri koja; može dovesti do ugrožavanja zdravlja i života djeteta. U nastavku ćemo prikazati osnovne znakove zanemarivanja djeteta.

Znakovi zdravstvenog zanemarivanja su: ✓

- slabo opšte zdravlje
- ✓ učestali zdravstveni problemi
- ✓ slaba uhranjenost
- ✓ učestale prehlade
- ✓ brojne alergijske reakcije

Znakovi fizičkog zanemarivanja:

- ✓ neodgovarajuća odjeća
- ✓ promjene na koži koje upućuju na nedovoljnu higijenu
- ✓ prljava odjeća i obuća
- ✓ zapušten izgled
- ✓ dijete je samo na mjestima koja nisu primjerena za njegov uzrast ✓ dijete čuvaju neodgovarajuće osobe

Znakovi emocionalnog zanemarivanja:

- ✓ povučenost
- ✓ nesigurnost
- ✓ problem komunikacije
- ✓ ispoljavanje straha i kod najmanjih pogrešaka
- ✓ razvojne smetnje: smetnje govora, motorike, komunikacije
- ✓ nepredvidivo ponašanje i nagle promjene raspoloženja
- ✓ agresivnost
- ✓ pasivnost
- ✓ asocijalno ponašanje
- ✓ regresivni oblici ponašanja
- ✓ odnos prema roditeljima je esto distanciran i hladan, dok se prema nepoznatim osobama pokazuje pretjerana potreba za vezivanjem

Znakovi edukativno zanemarenog djeteta:

- ✓ Neuspjeh u školi iako je dijete prosječnog ili natprosječnog intelektualnog funkcionisanja.

Takva djeca u školi često pokazuju nezainteresovanost, odustaju kod svakog i malo većeg napora, nemaju samopouzdanja. U zahtjevnijim situacijama reaguju povlačenjem.

Znakovi neadekvatnog nadzora su: ✓

učestale povrede

✓ izostajanje iz škole

✓ skitnja

Roditelji koji zanemaruju djecu najčešće su:

✓ osobe sa psihičkim poremećajima

✓ mentalno nedovoljno razvijena lica

✓ nezaposleni

✓ nedovoljno edukovani

✓ često su i sami bili zanemareni u djetinjstvu

Svi pomenuti oblici zanemarivanja prouzrokuju brojne poremećaje u razvoju djeteta, te je bitno napomenuti da su posljedice zanemarivanja često puta istog a nerijetko i većeg intenziteta od zlostavljanja.

4.1.5. Ostali oblici nasilja

Nasilje među djecom nesumnjivo je vrlo stara pojava. Činjenica da su neka djeca često i sistematski uznemiravana i napadana od strane ostale djece opisana je u mnogim književnim djelima, a mnogi odrasli imaju i lična iskustva o tome iz njihovih školskih dana. Škola je institucija u kojoj djeca provode sve više vremena i uz obrazovnu funkciju, ona tradicionalno ima i odgojnu, ali isto tako i funkciju prenošenja društveno poželjnih vrijednosti jedne generacije. Imaćuda se u školi okuplja veći broj djece, ona je nerijetko i poprište vršnjačkog nasilja. Prema globalnim svjetstkim pokazateljima, učenici koji sami nisu uključeni u nasilje već su uključeni kao promatrači prisutni su u više od 85% slučajeva nasilja. Najveći dio nasilništva među vršnjacima zapravo se događa u školi, a ne na putu do škole ili iz škole. Praksa je pokazala da je vjerovatnoća nasilništva manja što je veći broj nastavnika koji su prisutni u toku odmora i pauza za užinu, odnosno, praksa je ukazala na važnost nadzora nad učenicima. Riječ nadzor ponekad ima negativne konotacije, no zapravo se radi o dostupnosti nastavnika učenicima kojima je potrebna pomoć. Sama njihova prisutnost povećava vjerovatnoću da će nasilje biti primijećeno i na vrijeme zaustavljeno, što obeshrabruje nasilnike. Pri tome je važno da nastavnici budu spremni intervenisati te da to radije učine prerano, nego da propuste priliku da se umiješaju prije nego što dođe do većih posljedica. Suzdržavanje od uplitanja zapravo je prešutno odobravanje nasilništva. Također je važno da se posebna pažnja obrati na mjesta koja učenici doživljavaju kao najnesigurnija – dvoranu za tjelesni odgoj, wc i dvorište škole u toku velikog odmora te druge skrovite dijelove škole ili školskog igrališta.

Preporučuje se i da nastavnici koji primijete nasilje o tome obavijeste razrednika ili razrednicu, ne bi li se pravovremenim reagovanjem nastojala otkriti sklonost određenog učenika agresiji i tako spriječilo daljnje razvijanje nasilnika. Da bi se nastavnici lakše nosili s izazovima preveniranja i intervencije u slučajevima vršnjačkog nasilja, vrlo je važno omogućiti im primjerenu edukaciju. Edukacija može biti održana od strane stručnog saradnika, ali i nastavnika koji želi kolegama prenijeti svoja iskustva. Za trenutne uslove u Bosni i Hercegovini možda je

najbolje preporučiti dodatnu univerzitetsku edukaciju kroz sistem „cjeloživotnog učenja“. Učinkovita edukacija sadržavati će elemente osvještavanja važnih aspekata nasilja među vršnjacima te praktične, lako primjenjive smjernice o postupanju u pojedinim svakodnevnim situacijama. Poželjno je da bude oblikovana kao interaktivno predavanje ili radionica. Edukacija nastavnika može odgovarati na mnoga pitanja, od kojih su najvažnija:

- ✓ Kako prepoznati nasilje među vršnjacima?
- ✓ Koja ponašanja se smatraju oblicima nasilja među vršnjacima?
- ✓ Kako nasilje među vršnjacima razlikovati od sukoba i prijateljskog zadirkivanja?
- ✓ Koja su djeca ranjivija i češće postaju žrtvama vršnjačkog nasilja?
- ✓ Kako reagovati na nasilna ponašanja učenika u toku školskog časa?
- ✓ Koga je sve potrebno obavijestiti u slučaju sumnje na vršnjačko nasilje?
- ✓ Kako kao razrednik sarađivati s roditeljima žrtve i nasilnika?
- ✓ Kako poticati prosocijalna ponašanja učenika?
- ✓ Kako oblikovati radionicu o nasilju među vršnjacima ili vršnjačkoj pomoći na časovima odjeljske zajednice?

Da bi se uspješno nosili s problemom nasilja među vršnjacima vrlo je važno postići saradnju između roditelja i škole. Roditelji koji su svjesni problematike nasilja među vršnjacima i važnosti posvećivanja pažnje toj temi mogu biti vrijedni partneri u preveniranju nasilja među vršnjacima ili njegovom zaustavljanju. Osvještavanje i edukacija roditelja mogu sadržavati različite elemente, kao što su:

- ✓ na temelju kojih znakova mogu posumnjati da je njihovo dijete žrtva nasilja
- ✓ kako prepoznati rizična ponašanja djece koja imaju tendenciju da postanu žrtve ili da budu nasilna prema drugoj djeci
- ✓ kome se obratiti ako sumnjaju da je njihovo dijete žrtva ili nasilnik
- ✓ kojim odgojnim postupcima mogu doprinijeti rješavanju problema vršnjačkog nasilja.

U posljednje vrijeme, mnoge škole u Bosni i Hercegovini se suočavaju i sa specifičnim vidovima nasilja u kojima su glavni akteri zapravo isključivo djevojčice. Naime, danas djevojčice koriste indirektne metode agresije kao što su širenje glasina, isključivanje i ocrnjivanje drugih, te se nasilje među djevojčicama odnosno djevojkama povećava s prelaskom iz osnovne škole u srednju, tj. s ulaskom u adolescentno doba. Ovom fenomenu potrebno je posvetiti posebnu pažnju.

Djeca ne shvataju ozbiljno mogućnosti **zloupotrebe interneta**, kao ni potencijalne posledice, a opet, spremni su da učestvuju u „igrama“ i „šalama“ koje su usmerene prema drugoj djeci ne shvatajući da mogu da dovedu do povrijeđenih osjećanja, narušenog samopouzdanja, ozbiljnih trauma pa i do dramatičnih posledica. Veliki broj djece danas u Bosni i Hercegovini poznaje nekog iz okruženja ko je imao problem na internetu, a za mnoge od njih - guranje, ćuškanje i „malo“ tuče nije nasilje. Stoga, možemo zasigurno zaključiti da je danas poput nekog kompjuterskog virusa, velikom brzinom počeo da se širi virus vršnjačkog nasilja na internetu (*cyberbullying*).

Fizičko nasilje je tako dobilo novi oblik sa kojim se susreću djeca i mladi. Sa vršnjačkim nasiljem sretale su se i mnoge generacije unazad. Maltretiranja i vrijeđanja vršnjaka dešavala su se mnogima. Za razliku od običnog vršnjačkog nasilja, koji se događa u školi ili na ulici, zbog mogućnosti koje pruža internet, žrtva *nasilja na internetu* može da doživi neprijatnosti tokom

cjelog dana jer nasilnik, skrivajući se iza anonimnosti koju pruža internet, često bude nepoznat i teško se otkriva njegov identitet. Vršnjačko nasilje na internetu podrazumjeva slanje poruka putem interneta ili mobilnog telefona sa ciljem da povrijedi ili uznemiri neko dijete. Nasilje se manifestuje kroz tekstualne ili video poruke, fotografije ili pozive kojim se šire nasilni i uvredljivi komentari o vršnjaku. Društvene mreže koriste se kao sredstvo za širenje nasilja jer omogućavaju da u kratkom vremenskom periodu veliki broj ljudi komentariše, vrijeđa ili vidi fotografiju ili komentar. Prema nezvanični podacima, danas u BiH načešće susrećemo vrijeđanje vršnjakapreko Facebook-a koje se ogleda kroz maltretiranje od strane starijih učenika i uglavnom se odnosi na simbole navijačkih grupa i sličnim tzv. "fun temama".

Djeca - radnici najčešće su eksploatirani što se vidi iz niskih nadnica, dugog radnog vremena, neuključenosti u sustav socijalne zaštite, te nedostatka pregovaračke moći. Postavlja se pitanje što doprinosi danas atraktivnosti angažovanja dječje radne snage? U svakom slučaju atraktivnost dječjeg prihoda, vrijednost dječjeg rada u porodičnom preduzeću ili imanju, povećana mogućnost zarade za odrasle članove porodice u slučaju kad djeca preuzimaju na sebe obavljanje poslova u kućanstvu, odnosno kad je posao odraslih uslovljen i komplementarnim angažovanjem dječjeg rada. Osim toga, djeca za isti rad kao i odrasli su u većini slučajeva lošije plaćena, budući su voljna prihvatiti niže nadnice, ili druge mjere koje predstavljaju uštedu za poslodavca. Postoje nekoliko mogućih objašnjenja ove situacije: dječja produktivnost i kvalitet rada je niža nego kod odraslih, mogućeg nedostatka radne snage što automatski dovodi do uvođenja marginalnih grupa na tržište rada, te činjenica da je djecu lakše ekonomski eksploatisati.

Međutim, danas najčešće razmatramo slučajeve prosjačenja djece kao vida ekonomske eksploatacije, ali i vida trgovine ljudima. Najveći broj dece koja prosjače nalazi se u većim gradovima i danas su ona gotovo postala jedno od njihovih obilježja. Iako ih svakodnevno vidamo na glavnim trgovima, prometnim ulicama i raskrsnicama, ispred trgovačkih radnji i u parkovima, za sistem i društvo ova djeca su većinom nevidljiva. O njihovom porijeklu, životu, porodičnim i socijalnim uslovima se zna jako malo, a dublji razlozi za njihovo bavljenje prosjačenjem najčešće se ne istražuju, niti se njima iko sistematski bavi

Na osnovu prikupljenih podataka moguće je, ipak, zaključiti da se prosjačenjem većinom bave muška djeca, dobi od 2 do 17 godina, a najčešće od 10 do 15. Zabrinjavajući je podatak da je, u prosjeku, više od jedne trećine djece zatečene u prosjačenju dobi od 2 do 10 godina. Prosjačenje, pa tako i dječije, posebno je naglašeno u ljetnim mjesecima, u vrijeme turističke sezone, i u većim gradskim sredinama. Djeca provode dane prosjačeći na prometnim raskrsnicama, ulicama i trgovima, a ponekad zarade i oko 15 eura dnevno. Ipak, rijetko zadržavaju novac za sebe (Save the Children, 2010).

Djeca svih dobi bombardirana su slikama ***nasilja u porodici***, na televiziji, u filmovima, video igricama ili u komšiluku. No najgora vrsta izloženosti djeteta nasilju jest ona koja se događa u njihovoj vlastitoj porodici. Veliki broj djece, zbog stalnog konflikta u kući, nikada niti ne iskusi osnovnu razinu fizičke i emocionalne sigurnosti u toku odrastanja. Činjenica da većina djece bezuslovno vole i mamu i tatu, te je stoga tragičnije shvatiti kako se djete osjeća dok jedan roditelj udara, šamara i ponaša se agresivno prema drugom. Dijete tada zasigurno doživljava svojevrsnu emocionalnu traumu. Svako dijete je različito i ima vlastite mehanizme zaštite i različito reaguje na nasilje. Najčešće reakcije su:

- ✓ Bijes - može biti usmjeren prema nasilniku, ali i žrtvi zbog toga što se ne zna ili ne želi odbraniti. Isto tako, ljutnja može biti usmjerenjena i prema samome sebi. Dijete je bijesno što ne može obraniti majku ili oca koji je žrtva nasilja.
- ✓ Krivnja - osjećaj krivnje raste kada se dijete osjeća odgovorno za nasilje ili kada dijete osjeća da je nelojalno jednom od roditelja zbog negativnih osjećaja koje prema njemu ima.
- ✓ Zbunjenost - ukoliko u emocionalno zlostavljanje jedan od roditelja uvlači i dijete, ono nije sigurno kome treba vjerovati i tko je u pravu. Zbrku stvaraju i haotični osjećaji prema roditeljima.
- ✓ Bespomoćnost- osjećaj da se ne može pomoći u normalizaciji odnosa u porodici ili spriječiti nasilje.
- ✓ Sram - izolacija obično dolazi s osjećajem srama, kada dijete shvati da živi u disfunkcionalnoj tj. drugačijoj porodici.
- ✓ Strah - strah od nasilja, napuštanja, prevrata ili gubitka, ozljeđivanja, izražavanja mišljenja, samo su neki od niza strahova koje djeca iz nasilničkih porodica gaje.

Osim svega navedenog, djeca iskazuju i probleme u ponašanju. Neki imaju problema sa spavanjem, neki postaju impulsivni i eksplozivni, neki počinju obolijevati zbog pada imuniteta. Ozbiljnost i težina reakcija ovise o količini, trajanju i izloženosti nasilju u porodici. U Bosni i Hercegovini iz godine u godinu raste broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici. Najčešće žrtve su žene, ali ovdje moramo dodati i djecu koja u 90% slučajeva **svjedoče nasilju**. Pretpostavlja se da je stvarni broj žrtava nasilja daleko veći od broja prijavljenih

5. Prijavljivanje slučajeva nasilja nad djecom

Prijavljivanje slučajeva nasilja je značajan korak ka procesno pravnom formiranju slučaja nasilja nad djecom. Stoga ćemo u nastavku teksta Smjernica prezentovati predvidive, ali trenutno, fakultativne korake za postupanje nekih od institucija sistema u slučajevima nasilja nad djecom. Krenut ćemo od nespornih činjenica.

Nakon otkrivanja zlostavljanja/ zanemarivanja, konsultacija i procjene rizika, obaveze institucija i pojedinaca u Bosni i Hercegovini su sljedeće. U slučajevima kada je život djeteta ugrožen ili mu prijeti neposredna opasnost od ozbiljnog oštećenja zdravlja neophodna je neodložna prijava policiji i centru za socijalni rad. Ovakve situacije u kojima je neophodna neodložna intervencija su npr. kada zdravstveno stanje djeteta zahtjeva urgentni medicinski tretman koji roditelj/staratelj ne želi ili nije u stanju da obezbjedi, ili kada je dijete u opasnosti od povrede, oštećenja

od strane roditelja/staratelja koji je psihotičan, kao i u situacijama u kojima je dijete povrijeđeno ili je moglo biti povrijeđeno oružjem i slično.

U pozitivno pravnim propisima u Bosni i Hercegovini (krivično i porodično zakonodavstvo) predviđena je dužnost državnih organa, ustanova i samih građana da prijave policiji i centru za socijalni rad kao organu starateljstva, svaki slučaj zlostavljanja i zanemarivanja djeteta.

Svi organi, organizacije i fizička lica dužni su, bez odlaganja, obavijestiti policiju i centar za socijalni rad o povredi djetetovih prava, a naročito ako se radi o nasilju, zlostavljanju, spolnim zloupotrebama i zanemarivanju djeteta. Po prijemu takve obavijesti policija i centar za socijalni rad dužni su odmah ispitati slučaj i poduzeti mjere za zaštitu djetetovih prava.

Odredbama porodičnih zakona u Bosni i Hercegovini regulisana su prava i dužnosti roditelja i djece, a posebno zaštita prava i interesa djeteta od svih oblika nasilja, zloupotrebe, zlostavljanja i zanemarivanja u porodici. U cilju što veće zaštite djeteta predviđene su i odredbe kojim je organ starateljstva dužan po službenoj dužnosti preduzimati potrebne mjere radi zaštite prava i najboljeg interesa djeteta na osnovu neposrednog saznanja ili obavještenja.

Specifično, Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici regulisana je obaveza prijavljivanja nadležnoj policijskoj upravi za nasilno ponašanje prema djetetu koju su dužni odmah po saznanju prijaviti socijalni i zdravstveni radnici, nastavnici, vaspitači, medicinske, obrazovne i druge ustanove i organi, kao i nevladine organizacije, koji u obavljanju svoje dužnosti saznaju da je počinjeno nasilje u porodici, u protivnom čine prekršaj. Prijavu o nasilničkom ponašanju su dužni dostaviti i članovi porodice, kao i svaki građanin koji sazna za učinjeno nasilje u porodici, a posebno ako je žrtva nasilja maloljetna osoba.

Sve obavijesti i prijave se šalju na najbrži mogući način, a uvijek je potrebno naglasiti da je veoma hitno. Prijave se mogu podnijeti pismeno ili usmeno, uključujući i razgovor telefonom. Prijave mogu biti i anonimne, u slučaju anonimnih prijava obavezno je postupanje nadležne institucije. Prijavu je moguće podnijeti 24 h dnevno.

6. Smjernice za postupanje po pojedinim sektorima

Pogledajmo sada kako izgledaju Smjernice za pojedine sektore u slučajevima nasilja nad djecom.

6.1. Sektor obrazovanja- vaspitne i obrazovne ustanove

Obrazovno-vaspitni sistem je vrlo značajan u prevenciji i otkrivanju zlostavljanja i zanemarivanja djece, kao i u pružanju podrške djetetu i porodici. On, takođe, ima ulogu u prikupljanju podataka i predstavlja značajan izvor informacija o djetetu za socijalni i pravni sistem. Učitelji, nastavnici i stručni saradnici dužni su poduzimati mjere zaštite prava djeteta/učenika te o svakom kršenju tih prava, posebno o oblicima fizičkog ili emocionalnog nasilja, spolne zloupotrebe, zanemarivanja ili neodgovornog ponašanja ili izrabljivanja odmah uraditi sljedeće korake. Ukoliko je dijete/učenik povrijeđeno u mjeri koja zahtijeva ljekarsku intervenciju ili pregled odmah pozvati policiju i službu hitne medicinske pomoći ili na najbrži

mogući način, koji ne šteti zdravlju djeteta, otpratiti ili osigurati pratnju djeteta od strane stručne osobe (dvije osobe) liječniku/ci te sačekati liječničku preporuku o daljnjem postupanju. Isto tako potrebno je poštovati spol djeteta u odabiru pratnje; Hitno obavijestiti direktora škole koji će promptno obavijestiti roditelje (staratelje) djeteta. U slučajevima kada se sumnja da je jedan od roditelja ugrozio dijete, pored primarne zaštite zdravlja djeteta, potrebno je obavijestiti nadležni Centar za socijalni rad, te prema obavljenim konsultacijama sa stručnim radnicima Centra dalje postupati. U predmetu sumnje da je nad djetetom počinjeno neko od djela nasilja potrebno je obavijestiti policiju. O prijavi nasilja i o poduzetim aktivnostima, razgovorima, izjavama i svojim opažanjima direktor škole i pedagog će izraditi službenu zabilješku, koja će se dostaviti na zahtjev drugim nadležnim tijelima. Službenu zabilješku pravi i parafira stručno lice koje je „otkrilo“ slučaj, dok direktor škole pravi i potpisuje zvanični popratni akt. Školi se preporučuje čuvanje navedenih akata u sopstvenoj arhivi do punoljetstva djeteta.

6.1.1. Predvidive smjernice za postupanje u sektoru obrazovanja i vaspitanja

Osoblje vaspitnih i obrazovnih ustanova dužno je prijaviti slučajeve nasilja nad djetetom/učenicom u svakom pojedinačnom slučaju:

- ✓ fizičkog nasilja,
- ✓ emocionalnog (psihološkog) nasilja,
- ✓ spolne zloupotrebe,
- ✓ zanemarivanja i/ili neodgovornog ponašanja roditelja/staratelja³,

U narednim alinejama ovog teksta ukazati ćemo na specifične slučajeve nasilja nad djecom, vodeći računa o mjestu nastanka povrede i načinima prijavljivanja.

6.1.1.1. *Nasilje koje se desilo i koje je prepoznato u odgojno obrazovnim institucijama*

- ✓ Ukoliko je dijete/učenik povrijeđeno u mjeri koja zahtijeva liječničku intervenciju ili pregled ili se prema okolnostima slučaja može pretpostaviti da su takva intervencija ili pregled potrebni, odgovorna osoba dužna je odmah pozvati roditelje, policiju i službu hitne medicinske pomoći.
- ✓ Odgovorna osoba u obrazovno-vaspitnoj instituciji, dužna je na najbrži mogući način, koji ne šteti zdravlju djeteta, otpratiti ili osigurati pratnju djeteta od strane stručne osobe (dvije osobe) liječniku/ci te sačekati liječničku preporuku o daljnjem postupanju.
- ✓ U ovim slučajevima potrebno je poštovati spol djeteta u odabiru pratnje
- ✓ Službenu zabilješku pravi i parafira stručno lice koje je „otkrilo“ slučaj nasilja , dok direktor škole pravi i potpisuje zvanični popratni akt

³ Odgovorna osoba u odgojno obrazovnoj ustanovi primjećuje neke znake zanemarivanja ili pretpostavlja da se desilo zanemarivanje (neodgovorno ponašanje roditelja/staratelja). U ovim slučajevima postupamo prema uputi iz „Hodograma 1“ - koji rauraduje proceduru prijave slučaja u odgojno obrazovnim institucijama.

- ✓ Školi se preporučuje čuvanje navedenih akata u sopstvenoj arhivi do punoljetstva djeteta (žrtve)
- ✓ Odgovorna osoba dužna je na traženje istražnih organa odmah dostaviti svu dokumentaciju vezanu uz razjašnjavanje i dokazivanje krivične stvari

6.1.1.2. *Nasilje koje se desilo van odgojnih i obrazovnih institucija (prepoznato u školi)*

U skladu sa navedenim pokazateljima prema različitim oblicima nasilja i zanemarivanja obrazovni radnici i stručne osobe u ustanovama imaju obavezu da prate i reaguju shodno prepoznatim znakovima nasilja nad djecom :

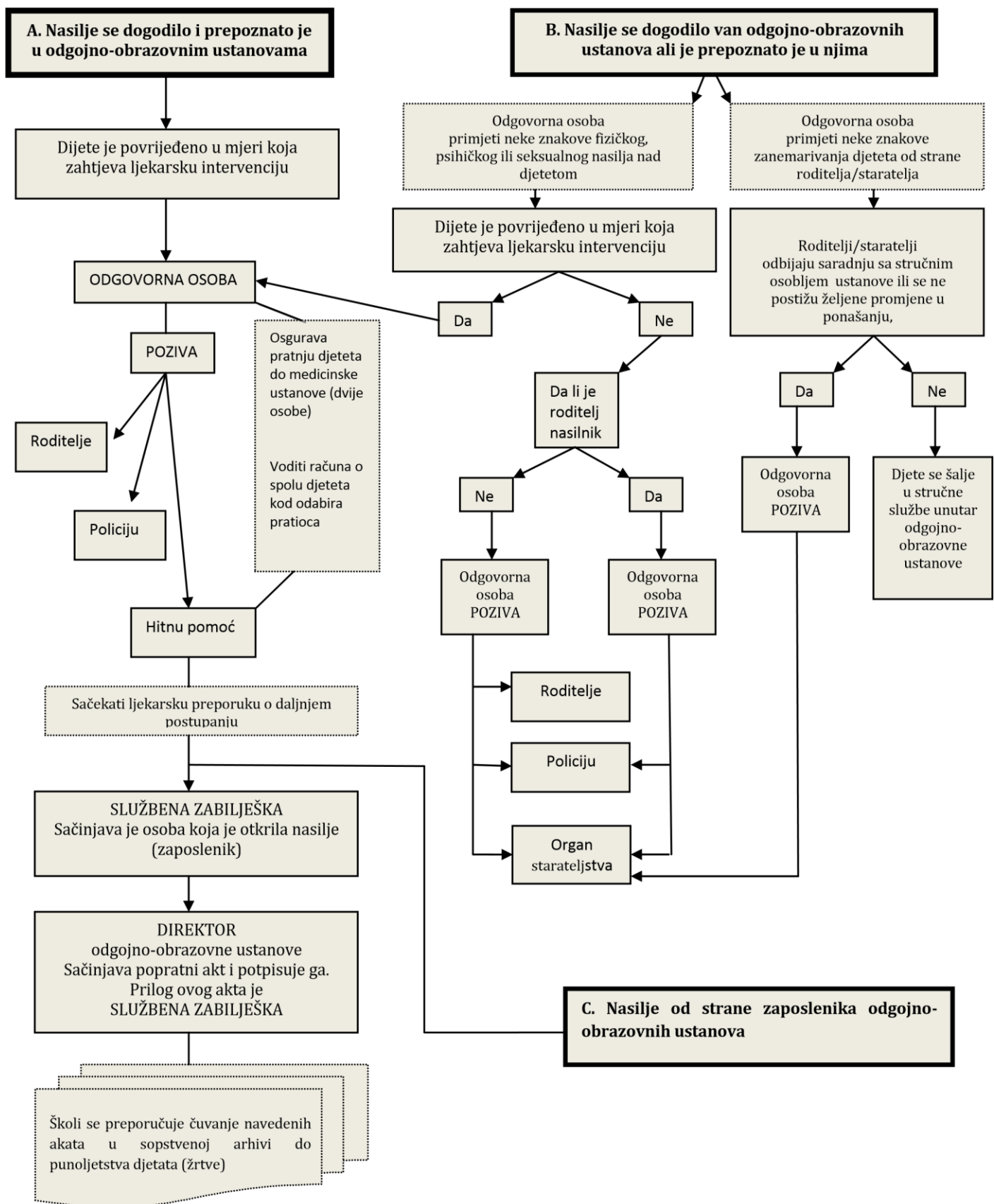
- ✓ U slučaju da se primijete znakovi zanemarivanja djeteta od strane roditelja/staratelja a isti odbijaju saradnju sa stručnim osobljem ustanove ili se ne postižu željene promjene u ponašanju, odgovorna osoba u ustanovi pripremom odgovarajućeg pisanog akta obavještava nadležni organ starateljstva.
- ✓ U slučaju da se primijete neki od oblika nasilja (fizičko, psihičko-emocionalno, seksualno) odgovorna osoba u ustanovi obavještava roditelje, nadležni organ starateljstva i policiju.
- ✓ Ukoliko je sumnja da je jedan od roditelja izvršio nasilje nad djetetom, a nije potrebno hitno medicinsko zbrinjavanje, u ovom slučaju se preporučuje prije drugih mjera zaštite stručna konsultacija sa nadležnim organom starateljstva i policijom.
- ✓ Ova stručna konsultacija, vođena načelom hitnosti, obavlja se telefonski, direktno ili na dr. način najbolji za neodložnu zaštitu djeteta.
- ✓ O ovoj stručnoj konsultaciji sačinjava se službena zabilješka.
- ✓ Ukoliko je dijete/učenik povrijeđeno u mjeri koja zahtijeva liječničku intervenciju ili pregled ili se prema okolnostima slučaja može pretpostaviti da su takva intervencija ili pregled potrebni, odgovorna osoba dužna je odmah pozvati roditelje, policiju i službu hitne medicinske pomoći.
- ✓ Odgovorna osoba u obrazovno-vaspitnoj instituciji, dužna je na najbrži mogući način, koji ne šteti zdravlju djeteta, otpratiti ili osigurati pratnju djeteta od strane stručne osobe (dvije osobe) liječniku/ci te sačekati liječničku preporuku o daljnjem postupanju.
- ✓ U ovim slučajevima potrebno je poštovati spol djeteta u odabiru pratnje
- ✓ Službenu zabilješku pravi i parafira stručno lice koje je „otkrilo“ slučaj nasilja , dok direktor škole pravi i potpisuje zvanični popratni akt.
- ✓ Školi se preporučuje čuvanje navedenih akata u sopstvenoj arhivi do punoljetstva djeteta.
- ✓ Odgovorna osoba dužna je na traženje istražnih organa odmah dostaviti svu dokumentaciju vezanu uz razjašnjavanje i dokazivanje krivične stvari.

6.1.1.3. *Nasilje od strane zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova*

Ukoliko je prema saznanjima nasilje nad djetetom izvršeno od bilo kojeg lica zaposlene u odgojno obrazovnoj ustanovi ili ustanovi socijalne zaštite(u daljem tekstu: ustanove), ustanova je dužna pokrenuti postupak utvrđivanja svih činjenica i okolnosti radi utvrđivanja odgovornosti počinioca, bez obzira na pokretanje, vođenje i ishod postupka pred nadležnim institucijama izvan ustanova.

U svim slučajevima nasilja ustanova će voditi odgovarajuću evidenciju zaštićenih podataka. Ovi podaci se čuvaju do punoljetstva djeteta žrtve nasilja.

HODOGRAM 1: ODGOJNO OBRAZOVNE INSTITUCIJE

6.2. Sektor organa starateljstva (centri za socijalni rad)

Organi starateljstva (centri za socijalni rad) su vrlo često mjesta u kojima se vrši prijava slučajeva nasilja nad djecom. U organu starateljstva se, po prijemu prijave, vrši razmatranje prijave i procjenjuje stanje, rizici i potrebe djeteta i porodice. Ovakva procjena bi se mogla nazvati *prijemnom procjenom* koju vrši prijemni radnik u centru. Ova procjena podrazumeva da prijemni radnik centra, na osnovu razgovora sa podnosiocem prijave, koji može biti stručnjak iz druge ustanove, nastavnik ili osoblje škole, roditelj djeteta ili drugo lice) i drugih podataka koji su mu dostupni (prethodna evidencija u centru, eventualna medicinska dokumentacija i sl.) može donese odluku da li postoji sumnja na zlostavljanje i/ili zanemarivanje, koliko je ona osnovana. On ili ona također su dužni procjeniti da li jedno ili više djece u porodici ima potrebu za hitnom zaštitom.

Prijem i razmatranje prijave i provjera postojećih informacija u centru, koji ne bi trebalo da traju *duže od jednog radnog dana*, mogu imati tri moguća ishoda:

- ✓ registrovanje prijave, bez otvaranja slučaja u centru i, po potrebi, upućivanje na druge službe u zajednici;
- ✓ otvaranje slučaja u centru i
- ✓ preduzimanje mjera neodložne intervencije, ukoliko su indikovane.

U svim slučajevima kada centar dođe do saznanja da postoji sumnja da je prema djetetu učinjeno krivično djelo i/ili prekršaj, potrebno je da o tome što ranije obavijesti tužilaštvo i policiju. Potrebno je, takođe, da centar i policija razmotre *zajedničke korake* u ranoj fazi rada na slučaju i da usaglase postupke. Ono što je jako značajno, i na čemu treba insistirati je kvalitetan postupak početne procjene. Postupak početne procjene potrebno je da vodi stručni radnik centra zadužen kao *voditelj procjene-predmeta*, uz pomoć stručnog tima centra. Početna procjena treba da odgovori na osnovna pitanja: ugroženosti djeteta; rizicima po dijete; da li ima razumnog osnova za sumnju da postoji ozbiljna opasnost za oštećenje zdravlja i razvoja djeteta; koje se usluge i mjere zaštite mogu pružiti djetetu i porodici; ovdje u kontekstu porodice mislimo na nenasilnog roditelja na osnovu dostupnih podataka i zaključaka početne procjene?

Odluka nakon početne procjene može imati jedan od tri epiloga:

- ✓ postoji potreba za zaštitom djeteta od zlostavljanja i zanemarivanja;
- ✓ ne postoji potreba za zaštitom djeteta od zlostavljanja, zanemarivanja, ali dijete i porodica imaju potrebe za drugim vidovima podrške i pomoći;
- ✓ ne postoji potreba za zaštitom djeteta od nasilja (zlostavljanja i zanemarivanja) niti za drugim uslugama.

Početna procjena u većini modernih sistema reagovanja na slučajeve nasilja nad djecom i postupanja službi socijalne zaštite, ne bi trebalo da traje *duže od pet radnih dana*. Naime, ova procjena predstavlja osnov za određivanje smjera rada sa djetetom i porodicom radi pružanja adekvatnih i pravovremenjenih usluga. Nakon završene početne procjene, centar treba da obezbjedi *povratnu informaciju podnosiocu prijave*. Izuzetak su slučajevi kada se radi o anonimnoj prijavi.

6.2.1. Predvidive smjernice za postupanje

Ako zaposlenik organa starateljstva sazna za slučaj nasilja nad djecom:

- ✓ pisanim putem,
- ✓ usmenom dojavom,
- ✓ putem telefona,
- ✓ saznanjem iz medija, ✓ ili na drugi način, dužan je postupiti na sljedeći način:

U slučaju kad je prijavljeno nasilje nad djetetom, analizom svih raspoloživih podataka razlikujemo dvije metode (postupka) zaštite i zbrinjavanja: hitno i neodložno reagovanje (vanredna situacija) i rad na predmetu zaštite (redovna situacija).

6.2.1.1. *Hitno i neodložno reagovanje (vanredna situacija)*

Pod pojmom hitnog i neodložnog reagovanja podrazumijevamo sve slučajeve u kojima je život i zdravlje djeteta ugroženo, odnosno da dijete odnosno djeca imaju potrebu za hitnom zaštitom.

❖ hitno i neodložno reagovanje (vanredna situacija)

- ✓ na osnovu analize poznatih podataka, voditelj postupka i stručni tim nakon sto utvrde da je ugrožena bezbjednost, život ili zdravlje djeteta, obavještavaju policiju(po potrebi i hitnu pomoć) te sa istom, po hitnom postupku izlaze na lice mjesta,
- ✓ na osnovu uvida u konkretnu situaciju, djetetu je nophodno obezbjediti sigurno okruženje (moguć smještaj u srodničku, hraniteljsku porodicu, sigurna kuća, prihvatna stanica), i hitno medicinsko zbrinjavanje (obavezan medicinski pregled - moguća hospitalizacija)
- ✓ evidentiranje stanja i otvaranje predmeta (psiho-socijalna dijagnostika)
- ✓ stručna korespondencija aktivna i neposredna sa drugim nadležnim ustanovama (obrazovanje, zdravstvo, policija i pravosuđe),
- ✓ psiho-socijalni rad sa žrtvom i njenom porodicom(obavezne mjere iz domena porodično-pravne zaštite)
- ✓ stručni tim organa starateljstva sačinjava plan zaštite te kroz praćenje i rad na predmetu vrši evaluaciju slučaja i po potrebi revidira plan zaštite, a sve u cilju zaštite najboljeg interesa djeteta sve dok postoji potreba za pružanje podrške djetetu i/ili njegovoj porodici

NAPOMENA: Nephodnost i hitnost u zbrinjavanju i zaštiti života i bezbjednosti djeteta, a po procjeni organa starateljstva, nije ograničena postupcima pravosuđa i istu je potrebno sprovesti u roku od 24 sata.

6.2.1.2. Rad na predmetu zaštite (redovna situacija)

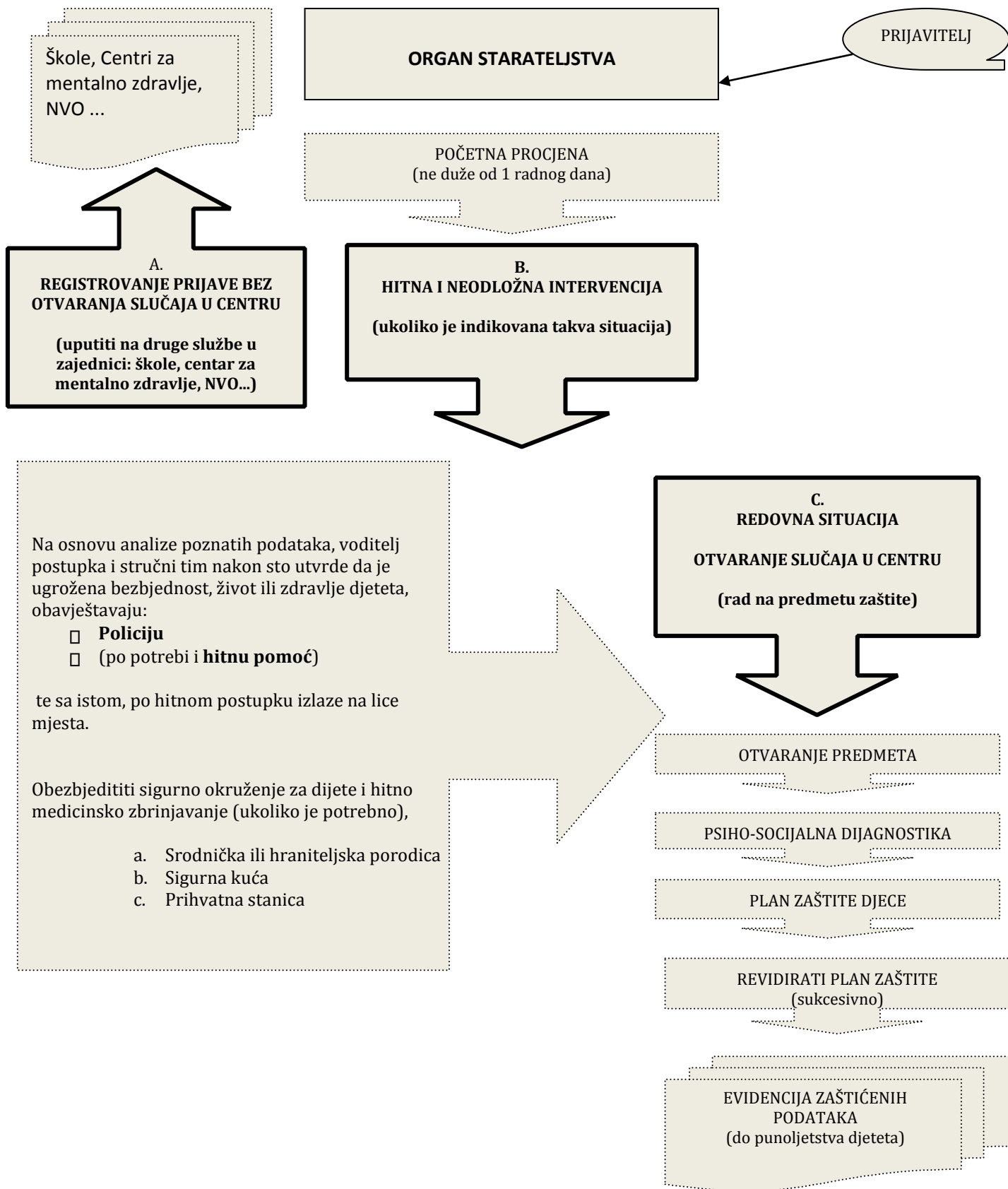
- ✓ Otvaranje predmeta i psiho-socijalna dijagnostika (izlazak na teren, obavljanje razgovora sa potencijalnom žrtvom i „značajnim drugim“ (roditeljima, drugim članovima porodice, komisijama, te druge vrste podataka dobivenih od ustanova u kojim dijete boravi.)
- ✓ na osnovu prikupljenih podataka poduzimaju se mjere porodično-pravne zaštite u cilju zaštite najboljeg interesa djeteta (stavljanje porodice pod nadzor, psiho-socijalno i zdravstveno zbrinjavanje djeteta i porodice, te pokretanje sudskih postupaka radi zaštite prava djeteta (eventualno izuzimanje djeteta iz porodice, oduzimanje roditeljskog staranja)
- ✓ stručni tim organa starateljstva sačinjava plan zaštite te kroz praćenje i rad na predmetu vrši evaluaciju slučaja i po potrebi revidira plan zaštite, a sve u cilju zaštite najboljeg interesa djeteta sve dok postoji potreba za pružanje podrške djetetu i/ili njegovoj porodici.
- ✓ obavezno evidentiranje svih podataka, te aktivna i neposredna stručna korespondencija sa drugim nadležnim ustanovama (obrazovanje, zdravstvo, policija i pravosuđe tužilaštvo i sud).
- ✓ u svim slučajevima nasilja ustanova će voditi odgovarajuću evidenciju zaštićenih podataka. Ovi podaci se čuvaju do punoljetstva djeteta žrtve nasilja.

6.2.2. Specifične napomene za postupanje organa starateljstva

- ✓ Organ starateljstva je dužan prema procjeni rizika za dijete, otvoriti poseban dosje („Case Management“), regulisano pozitivno pravnim propisima (porodični zakoni, zakoni o zaštiti od nasilja u porodici i drugim zakonima)
- ✓ Upoznati žrtvu nasilja, odnosno njenog zakonskog zastupnika ili skrbnika o njenim zakonskim pravima, posebno o pravima djeteta na zaštitu od svakog oblika nasilja i zanemarivanja
- ✓ U slučaju pokrenutih krivičnih/prekršajnih postupaka protiv počinioca nasilja nad djetetom centar će u svakom pojedinačnom slučaju, rukovodeći se načelom najboljeg interesa djeteta, razmotriti jesu li zaštićena prava i interesi djeteta. U slučaju da roditelji nisu u mogućnosti da zaštite prava i interes djeteta potrebno je imenovati posebnog staratelja za potrebe tih postupaka.
- ✓ Posebno je važno istaći slučajeve nasilja nad djecom (emocionalnog-psihičkog zlostavljanja) u predmetima razvoda braka i povjeravanja djece iz bračnih i vanbračnih zajednica, te regulisanja kontakta djece i roditelja. U tom smislu organ starateljstva dužan je poduzeti sve zakonom propisane mjere zaštite i zbrinjavanja maloljetnog djeteta (mogućnost pokretanja krivične prijave protiv roditelja koji vrši nasilje, mogućnost izmjene odluke o povjeravanju maloljetnog djeteta, zabrane održavanja kontakta roditelja sa djetetom, zabrane prilaska počinioca nasilja žrtvi i drugo.
- ✓ Ukoliko je prema saznanjima nasilje nad djetetom izvršeno od bilo kojeg lica zaposlene u ustanovi socijalne zaštite (u daljem tekstu: ustanove), ustanova je dužna pokrenuti postupak utvrđivanja svih činjenica i okolnosti radi utvrđivanja odgovornosti počinioca,

bez obzira na pokretanje, vođenje i ishod postupka pred nadležnim institucijama izvan ustanova.

HODOGRAM 2: SEKTOR ORGANA STARATELJSTVA

6.3. Zdravstveni sektor

Kao i u ostatku modernog svijeta i u Bosni i Hercegovini zdravstveni sistem ima značajnu ulogu u ranom otkrivanju zlostavljanja i zanemarivanja djece. Ova uloga naročito je izražena u samom prikupljanju podataka u provođenju specijalizirane dijagnostike (pedijatrijska, psihijatrijska, ginekološka), te vršenju sudskomedicinske ekspertize u specijaliziranom tretmanu djeteta i porodice i u samom praćenju razvoja djeteta. U praksi ljekara i drugih zdravstvenih radnika koji, radeći sa djecom i porodicama, dolaze do saznanja koja ukazuju na nasilje nad djetetom, može se javiti dilema da li prijava nasilja dolazi u sukob sa principom povjerljivosti tj. obavezom čuvanja profesionalne tajne? U ovakvim slučajevima zdravstveni radnici su obavezni prijaviti slučaj centru za socijalni rad i policiji, jer je prema Konvenciji o pravima djeteta, „**princip najboljeg interesa djeteta**“ taj koji ima prednost, odnosno upućuje na dužnost prijavljivanja, ukoliko je u najboljem interesu djeteta, i svakako ima prednost nad obavezom čuvanja profesionalne tajne.

Zdravstveni radnik treba znati prepoznati fizičko, seksualno i emocionalno nasilje nad djetetom kao i samo zanemarivanje djeteta. Nasilje nad djetetom se može dogoditi bilo gdje, međutim, najčešće se događa u krugu porodice od strane najbližih srodnika djeteta. Od zdravstvenog radnika se ne očekuje da samo liječe po sljedice nasilja već se trebaju, a prema pozitivnim propisima mnogih zemalja i moraju uključiti u integralno rješavanje problema izvršavajući svoju etičku, moralnu i zakonsku obavezu prijavljivanja ovakvih slučajeva.

Kako postupiti u slučaju da vam se dijete povjeri da je žrtva nasilja insistira da ne kažete nikom. U razrješenju te dileme neophodno je naglasiti da je po Konvenciji o pravima djeteta „princip najboljeg interesa djeteta“ taj koji ima prednost. Dužnost prijavljivanja ima prednost nad obavezom čuvanja profesionalne tajne kao što je regulisano i krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini. Djetetu se ne smiju davati lažne informacije. Dijete ima pravo na informaciju o daljim koracima o mjerama zaštite i zbrinjavanja. Informisanje djeteta prilagođava se dobnom i mentalnom uzrastu djeteta, vodeći se principom najboljeg interesa djeteta.

6.3.1. Predvidive smjernice za postupanje

U okviru djelatnosti radnika u zdravstvenom sektoru razlikujemo tri načina obaveznog djelovanja kada se posumnja na nasilje:

- ✓ Redovni pregled - odnosi se na slučajeve u kojima se prilikom redovnih pregleda djece posumnja u nasilja nad djetetom (pod terminom nasilja podrazumjevamo sve napred opisane oblike zlostavljanja i zanemarivanja. Svaku sumnju na navedeno, medicinski radnik je dužan prijaviti nadležnom organu starateljstva i policiji!)
- ✓ Pregled po nalogu - odnosi se na slučajeve u kojima nadležni organ(centar za socijalni rad, policija, tužilaštvo i sud) zatraži stručni nalaz o slučaju nasilja nad djetetom
- ✓ Hitna intervencija-odnosi se na slučajeve hitnog i neodložnog reagovanja

Suštinski pregled se sastoji od 6 faza koje navodimo u nastavku teksta:

ANAMNEZA

- Od djeteta ili njegovog staratelja uzimaju se detaljni anamnestički podaci o djetetu, roditelju/staratelju
- Ako su socijalni radnici i policija već obavili razgovor sa djetetom, tada podatke uzimamo od njih da bi izbjegli ponovnu traumatizaciju djeteta

PREGLED

- Pregled djeteta vršiti s osjećajem mjere (ne smijemo žuriti)
- Pregled se vrši po organskim sistemima
- Dijete se pažljivo posmatra i prati njegov odnos sa roditeljima ili starateljima, tj. s pratnjom
- Poželjno je obratiti pažnju da li postoje posebne emocije prema nekome (agresija, apatija i sl.)

PRETRAGE

- Pedijatar ili ovlašteni forenzički ekspert
- PRETRAGE imaju vrijednost kao sudski dokument ako su uzete unutar 7 dana od dana ozljeđivanja
- Uzeti uzorak za mikrobiološku analizu, ako je došlo do genitoanalne ozljede
- Također se dvije sedmice nakon seksualnog nasilja uzimaju uzorci za analizu na spolno prenosive bolesti.
- Kod preloma ili iščašenja uzeti odmah i rentgenografske snimke određenih dijelova tijela
- Kod mlađe djece se obično uradi rentgenogram cijelog skeleta...

DIJAGNOSTIKA (da je zlostavljanje vjerovatno)

- Često odložen zahtjev za pružanje medicinske pomoći ili ona nije niti tražena
- Dobijeni iskaz se ne podudara sa kliničkom slikom
- Neprijateljsko držanje roditelja prema terapeutima ili pak pretjerana ljubaznost (reaktivna formacija)
- Međusobni odnos djeteta i roditelja je neobičan
- Ponekad postoji osjećaj da će dijete dati više podataka ako se primi u bolnicu

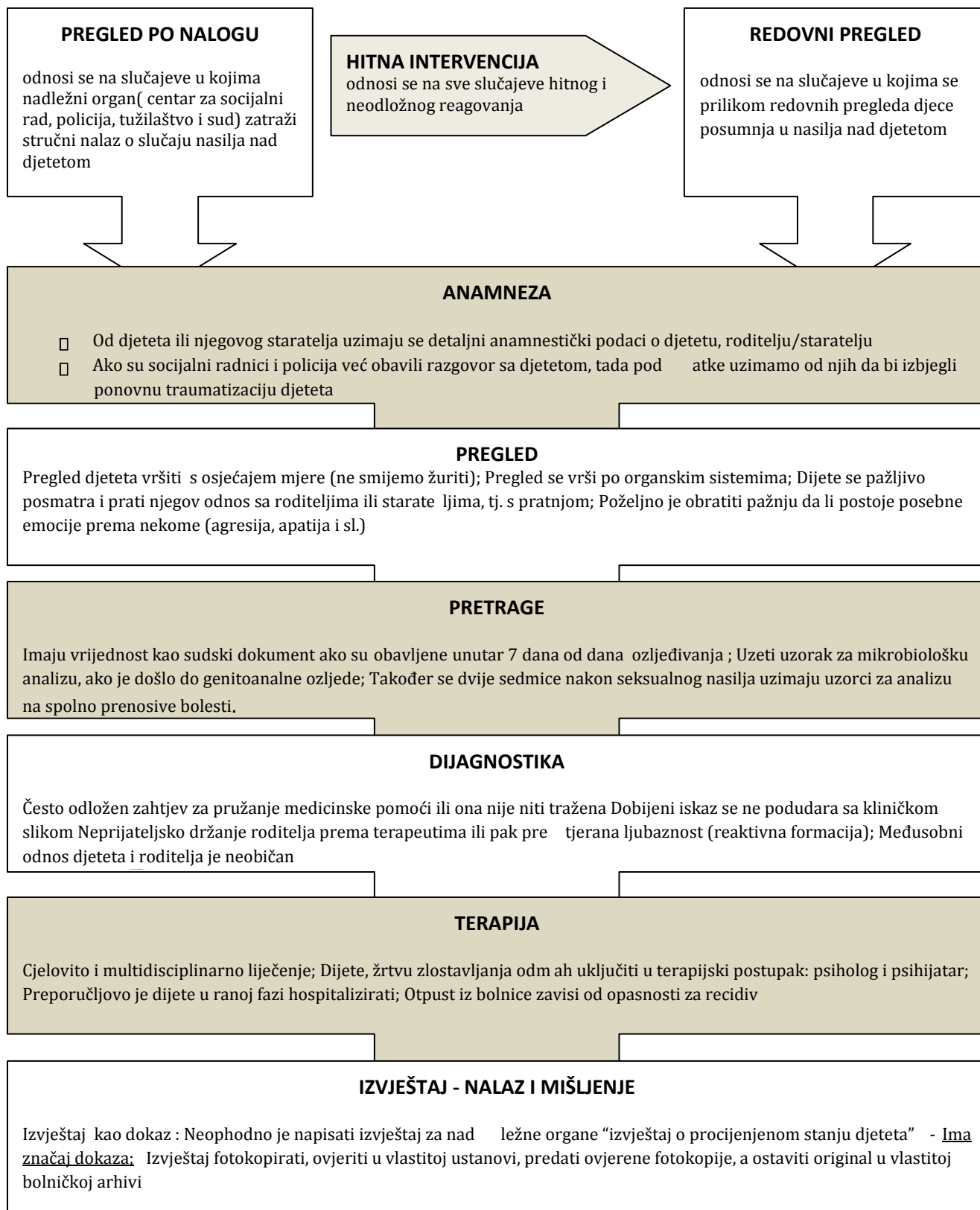
TERAPIJA

- Cjelovito i multidisciplinarno liječenje
- Dijete, žrtvu zlostavljanja odmah uključiti u terapijski postupak: psiholog i psihijatar
- Preporučljivo je dijete u ranoj fazi hospitalizirati
- Otpust iz bolnice zavisi od opasnosti za recidiv

IZVJEŠTAJ (nalaz i mišljenje) za nadležne organe

- Izvještaj kao dokaz : Neophodno je napisati izvještaj za nadležne organe "izvještaj o procijenjenom stanju djeteta"
- Ima značaj dokaza
- Izvještaj fotokopirati, ovjeriti u vlastitoj ustanovi, predati ovjerene fotokopije, a ostaviti original u vlastitoj bolničkoj arhivi.

HODOGRAM 3: ZDRAVSTVENI SEKTOR

6.4. Policija

Policija ima ključnu ulogu u slučajevima nasilja i zaštiti djeteta jer je fizička zaštita u direktnoj nadležnosti policije. Otkrivanje i prikupljanje podataka-dokaza (činjenica) o

izvršenom krivičnom djelu ili prekršaju na štetu djeteta, jedan je od najznačajnijih zadataka policije. Pored pomenutog policija indirektno participira i doprinosi u domenima svoje nadležnosti i u vođenju postupaka za ostvarivanje prava na zaštitu (centar za socijalni rad), vođenju građanskog sudskog postupka u okrilju porodičnogpravnog zaštite (sud, tužilaštvo, centar za socijalni rad), odnosno pokretanju krivičnog/prekršajnog postupka, sprovođenju istrage i na kraju suđenja za krivična djela čije su žrtve maloljetna lica (tužilaštvo, sud).

6.4.1. Predvidive smjernice za postupanje

Ukoliko zaposlenik policije sazna za slučaj nasilja nad djecom:

- ✓ redovnom aktivnošću na terenu,
- ✓ pisanim putem,
- ✓ usmenom dojavom,
- ✓ putem telefona,
- ✓ saznanjem iz medija,
- ✓ ili na drugi način,

dužan je postupiti na sljedeći način:

- ✓ Po saznanju da se desilo nasilje nad djetetom, policija unutar svojih redova i u okviru postojećih procedura, bez odlaganja organizuje hitan izlazak na mjesto događaja, a predstavnik policije obavještava centar za socijalni rad (ukoliko u odnosnom gradu tj. mjestu postoji centar za socijalni rad) i zajedno se izlazi na uviđaj; (u slučaju nasilja nad djecom kao dijela nasilja u porodici policija je obavezna poduzeti mjere i radnje iz svoje nadležnosti u cilju zaštite žrtve nasilja u porodici).
- ✓ Na osnovu zakonskih i podzakonskih propisa poduzeti potrebne mjere i radnje prema izvršiocu nasilja.
- ✓ U slučaju nasilja u porodici gdje su i djeca žrtve broj policajaca koji izlaze na mjesto događaja treba zavisiti od stepena ugroženosti policajaca i svih osoba uključenih u angažman tretiranja slučaja nasilja, a vodeći računa o sklonostima – profilu počinitelja (minimalno 2 policajca od kojih je jedan specijaliziran za rad sa djecom).
- ✓ U sastavu policijske patrole koja izlazi na mjesto događaja, poželjno je da bude prisutna i policijska službenica (iskustvo je pokazalo da policijske službenice postižu bolji učinak u odnosu i komunikaciji sa djevojčicama koje su žrtve nasilja, jer se iste, prirodno, lakše povjere policijskoj službenici).
- ✓ Ukoliko je prema saznanjima nasilje nad djetetom izvršeno od bilo kojeg lica zaposlenog u policiji (u daljem tekstu: ustanove), ustanova je dužna pokrenuti postupak utvrđivanja svih činjenica i okolnosti radi utvrđivanja odgovornosti počinioca, bez obzira na pokretanje, vođenje i ishod postupka pred nadležnim institucijama izvan ustanova.

U kontekstu istraživanja slučajeva nasilja nad djecom te zaštite žrtava nasilja, policija ima PRIMARNI zadatak utvrditi ko je izvršilac, a ko žrtva (jedna ili više njih) u konkretnom slučaju. Policija ima prioritet da spriječi izvršioca u daljem nasilničkom ponašanju i zaštititi žrtvu nasilja,

te omogućiti potrebno zdravstveno zbrinjavanje (zavisno o stepenu povrede, pozvati Hitnu pomoć). Kao SEKUNDARNI zadatak policije možemo smatrati postupak prikupljanja dokaza i dokumentovnje događaja u skladu sa ZKP, u kontekstu otkrivanja i razjašnjavanja slučajeva nasilja nad djecom. Ovaj postupak pronalaženja tragova – dokaza koji će kasnije poslužiti u sudskom postupku, je samo jedna od radnji koje poduzima policija. Ovoj radnji treba priključiti i usku i obaveznu koorespondenciju sa tužiocem.

Policija u svojim aktivnostima u kontekstu istraživanja slučajeva nasilja nad djecom nerijetko privremeno oduzima predmete koji mogu poslužiti kao dokazi u krivičnom postupku a imaju veze sa činom nasilja nad djecom.

Jedna od specifičnih radnji koje obavezno poduzima policija, a koje kasnije uveliko pomažu u postupku razjašnjavanja čina nasilja nad djetetom je i uzimanje izjava od: žrtve , izvršioca, svjedoka , i (eventualno) lišavanje slobode izvršioca. Posebno je važno u cjelosti pridržavati se zakonskih odredbi o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku.

Kada govorimo o fenomenu nasilja nad djecom veoma je važno istaći i značaj provedbe zaštitnih mjera. Policija će provoditi zaštitne mjere na način propisan Pravilnikom o načinu provođenja zaštitnih mjera koje su u nadležnosti policije, pri čemu ističemo tri najvažnije, koje su u direktnoj ingerenciji policije:

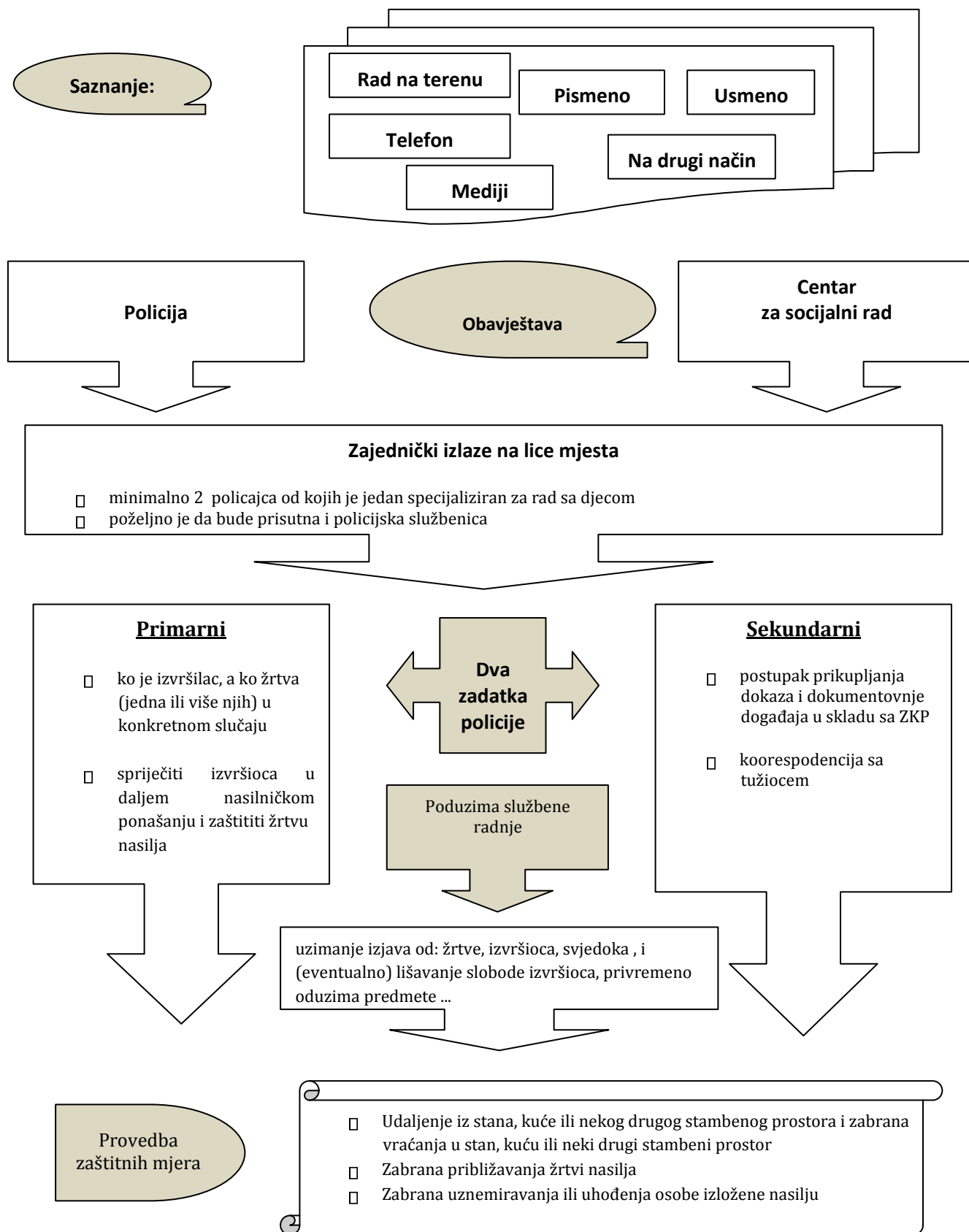
- ✓ Udaljenje iz stana, kuće ili nekog drugog stambenog prostora i zabrana vraćanja u stan, kuću ili neki drugi stambeni prostor
- ✓ Zabrana približavanja žrtvi nasilja
- ✓ Zabrana uznemiravanja ili uhođenja osobe izložene nasilju

O provedbi navedenih zaštitnih mjera, policija je obavezna slati izvještaj nadležnom centru za socijalni rad koji je opet dužan da u sveobuhvatnom izvještaju obavijesti sud u smislu adekvatnosti provedbe sudskog rješenja, te eventualno davanje preporuke za eventualno produženje mjere odnosno zamjene mjere nekom drugom mjerom. U aktivnostima otkrivanja i razjašnjavanja slučajeva nasilja nad djecom, policija je dužna, između ostalog prikupljati informacije i saznanja o izvršenom nasilju nad djetetom (u okviru porodičnog nasilja ali i u svim drugim prilikama).

Ova aktivnost podrazumjeva prikupljanje osnovnih informacija o žrtvi, počinitelju, eventualnim svjedocima, mjestu i vremenu događaja, posljedicama izvršenog nasilja, kao i druge korisne / relevantne informacije o počiniocu (njegove sklonosti ka nasilju, da li je krivično kažnjavao i zbog kojih krivičnih dijela, da li je duševni bolesnik, da li je sklon opijanju alkoholom, konzumira li opojne droge i sl.)

Opisane aktivnosti imaju prvenstveni zadatak da ažuriraju i upute policijske organe o problemu nasilja nad djecom naročito kada je u pitanju interinstitucionalna saradnja.

HODOGRAM 4: POLICIJA

7. Monitoring i evaluacija Smjernica

Po osnovu međunarodnih standarda u zaštiti ljudskih prava djece sadržanih u Konvenciji o pravima djeteta i pratećim protokolima te drugim konvencijama Vijeća Evrope nastala je i obaveza Bosne i Hercegovine na harmonizaciji pravnog okvira, ali i obaveza praćenja i

izvještavanja o harmonizaciji i primjeni propisa u Bosni i Hercegovini. U okviru ovih standarda izuzetno je važno i pitanje profesionalnih standarda za sve profesionalce koji rade za djecu i sa djecom kao i sistema praćenja profesionalnog postupanja sa djecom žrtvama nasilja. Kako bi se osigurao ovaj međunarodni standard koji je bio osnov za izradu ovih Smjernica kao narednu aktivnost potrebno je izvršiti edukaciju (zagovaranje), te vršiti monitoring i evaluaciju u primjeni Smjernica.

Smjernice su prilagođene svim postupcima gdje je potrebno pružiti pomoć djeci žrtvama nasilja, osim ukoliko ovo pitanje nije drugačije uređeno važećim entitetskim zakonima, zakonima Brčko distrikta BiH i drugim propisima u Bosni i Hercegovini.

Primjenu Smjernica prati Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH u saradnji s nadležnim ministarstvima i institucijama u Bosni i Hercegovini tako da svi profesionalci koji primjenjuju ove Smjernice mogu zatražiti stručnu pomoć u pogledu njegove primjene ili primjene bilo kojeg međunarodnog standarda za zaštitu ljudskih prava djece.

Prema potrebi a u svrhu praćenja primjene ovih smjernica uspostaviti će se Ad hoc stručni tim koji će sačiniti mehanizam za prikupljanje podataka i na bazi prikupljenih informacija sačiniti izvještaj i to najmanje jedan u toku implementacije Strategije za borbu protiv nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini 2012-2015 i u svrhu izrade periodičnih izvještaja po osnovu Konvencije o pravima djeteta i pratećih protokola i preporuka Komiteta.

Izvještaji će biti korišteni u svrhu adekvatnog informisanja o problemu nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini a posebno u dijelu koji se odnosi na zaštitu djece od svih vidova nasilja. U skladu s ovim Smjernicama angažirani službenici trebaju poštovati princip nediskriminacije, a posebno sljedeće principe i kriterije prema kojima će:

- ✓ na koordiniran način intervenirati preteći već utvrđene, prihvatljive smjernice;
- ✓ na brz i izravan način posvetiti pažnju djeci, i uvijek, ako je to moguće, djelovati iz najbližih servisa (mjesna nadležnost);
- ✓ posebno obratiti pažnju na procese opažanja i prijavljivanja slučajeva, a za to je veoma važno da učestvuju i budu upućeni u sistem oni profesionalci koji rade na prvoj liniji.
- ✓ kada se identifikuje slučaj nasilja nad djecom, potrebno je da osiguraju odgovarajuću i djelotvornu zaštitu i podršku;
- ✓ svesti intervencije na najmanji nivo, izbjegavajući na taj način tzv. «ugrožavanje» žrtve od strane institucije, a sve zbog ponavljanja određenih ispitivanja ili djelovanja u neadekvatnim uslovima;
- ✓ osigurati garancije koje bi u procesima i djelovanjima prema djeci izbjeglo moguće ponavljanje situacija koje bi mogle ugrožavati (reviktimizacija) i odvratiti osobe od uključivanja u ponuđeni program zaštite;
- ✓ štititi sigurnost, identitet i integritet djeteta.

8. Zaključna razmatranja

U narednom periodu bilo bi neophodno dopuniti Smjernice i sa nekim vidovima nasilja koja danas smatramo samo opasnim postupcima. Naime, izlaganje djeteta opasnim postupcima tj. radnjama koje predstavljaju ozbiljan rizik po zdravlje, sigurnost ili dobrobit djeteta, predstavlja zlostavljanje djeteta.

Često je samo slučajnost što ovi postupci još nisu doveli do ozljeđivanja djeteta, a nažalost danas se većinom nalaze u domenu „tamne brojke“, odnosno u neregistrovanoj sferi.

Primjeri ovakvih opasnih postupaka su:

- ✓ udaranje glave djeteta o zid ili druge predmete,
- ✓ vučenje za kosu, bacanje djeteta o čvrste predmete;
- ✓ udaranje djeteta otvorenom i zatvorenom šakom, kaišem, šipkom ili drugim predmetima po glavi, spolnim organima ili po mekim dijelovima tijela;
- ✓ prisilno uvijanje ili snažno povlačenje dijelova tijela djeteta;
- ✓ fizičko disciplinovanje/kažnjavanje dojenčeta; protresanje dojenčeta (vidi detaljnije u glosariju: Sindrom protresene bebe);
- ✓ kupanje ili pranje djeteta izuzetno vrućom vodom;
- ✓ vožnja u pijanom stanju sa djetetom;
- ✓ nesmotreno korištenje smrtonosnog oružja u blizini djeteta;
- ✓ gušenje djeteta (onemogućavanje disanja), zagrcnjavanje djeteta (npr. nasilnim hranjenjem);
- ✓ unošenje u tijelo djeteta, izuzimajući kada je medicinski opravdano, bilo koje supstance koja privremeno ili stalno može ugroziti funkcije jednog ili više organa ili tkiva (na primjer, neodgovarajuća upotreba lijekova, velikih količina alkohola...).

Ovo su samo neki od modusa izvršenja nasilja nad djetetom, kojima u narednom periodu treba posvetiti posebnu i zasebnu pažnju. Ulog u budućnost savremene civilizacije leži u njenom zalogu, a to su djeca. Ukoliko nemamo razvijene sistema ranog upozoravanja ali i sisteme reagovanja na destrukcije koje se dešavaju ovoj populaciji, onda zasigurno možemo reći da smo generacijski propustili priliku i bili neosvješteni u pogledu zaštite osnovnih dječijih prava.

Ovaj dokument ipak predstavlja veliki korak naprijed koji nam garantuje organizovaniji pristup fenomenu nasilja nad djecom u budućnosti u cijeloj Bosni i Hercegovini.

9. Glosarij - termini i kratice korišteni u Smjernicama

ADHD

Sindrom nepažnje - hiperaktivnosti (prekomjerna aktivnost), razvojni (eng. Attention Deficit-Hyperactivity disorder) je poremećaj koji se očituje nepažnjom, impulzivnošću i hiperaktivnošću. Takva hiperaktivna djeca mogu i roditeljima i odgajateljima i učiteljima zadavati mnogo brige i zahtijevaju dodatnu pažnju i tretman. Poremećaj se najčešće otkriva kad dijete krene

u kolektiv, posebno u školu. Vrlo je učestao, i smatra se da se pojavljuje u 3-5% djece školske dobi. Najmanje je četiri puta češći u dječaka nego u djevojčica. U stranoj literaturi naći ćemo naziv ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder – poremećaj pažnje i hiperaktivnost). Još uvijek su u upotrebi i termini koji su se ranije koristili, i to: MCD - minimalna cerebralna disfunkcija, ADD (Attention Deficit Disorder- poremećaj pažnje) i ADDH (Attention Deficit Disorder with Hyperactivity - poremećaj pažnje sa hiperaktivnošću).

Adolescencija je razdoblje razvoja i odrastanja čovjeka. Označava **Adolescencija** prijelaz iz djetinjstva u svijet odraslih i uobičajeno traje od 15. do 20. godine života. Ta životna faza se odlikuje konsolidiranjem mentalnog života, kristalizacijom stavova i mišljenja, a posebno racionalnim mentalnim sazrijevanjem. Tada se posebno razvijaju samopoštovanje, povjerenje, samostalnost i osobnost. Tijekom adolescencije čovjek doseže sam vrh svojih intelektualnih sposobnosti učenja.

Djeca se ne rađaju agresivna, ona to nauče biti. Kako izgleda

Agresivnost (kod djece) agresivnost u djece različitih uzrasta? U prvoj godini života plaču i grizu. Mala djeca iskazuju agresiju kroz igračke. Pratite koja aktivnost je potiče. Predškolci, od 2 do 5 godina, učenjem govora, uz roditeljsku podršku smanjuju razinu agresivnosti. Bitno je i znati koje ponašanje je normalno: Normalno je da su predškolci egocentrični i ne mogu sagledati neke veze i s drugog stajališta; Mala djeca vide sve ili ništa, ne vide da netko nije skroz loš ili dobar; Ne mogu planirati budućnost, trebaju konkretne smjernice, kao slike, da bi zapamtili kako se ponašati; Ne razlikuju stvarnost i maštu i zbunjuje ih što je stvarno na tv-u; Djeca problematičnog temperamenta teško čitaju namjere drugih pa žele drugog djeteta da mu se pridruži u igri može shvatiti kao neprijateljsku namjeru. Školska djeca, između prvog i trećeg razreda, gube potrebu da napadaju druge. Agresivno dijete će prije udariti brata ili sestru nego prijatelja. Kod kuće će češće zalupiti vratima ili lupati nogama dok će se u školi više kontrolirati. Neka djeca nastave s agresivnim ponašanjem i dalje. Dječaci traže više fizičkih konflikata a djevojčice ismijavaju i vrijeđaju druge. Starija djeca naoko prerastu agresivne načine ponašanja no mogu biti izazvana okolinom ili situacijom. Djeca koja su tretirana grubo i bez obzira mogu vraćati takvim ponašanjem. Često agresivci postaju vođe grupe vršnjaka koji onda podržavaju takvo ponašanje bilo vlastitom agresivnošću, bilo nekritiziranjem tj prešutnim odobravanjem.

Apatija

(grč. *apatheia*, neosjetljivost); Stanje poremećene, bitno smanjene afektivnosti, koje se manifestuje kao potištenost, bezvoljnost utučenost, ravnodušnost. Stanje može da varira od prolazne, kratkotrajne tuposti, indiferentnosti usljed umora, preko relativno duge afektivne neosjetljivosti nastale kao reakcija na stres, pa sve do dugotrajne, duboke patološke osjećajne utrnulosti, potištenosti i klonulosti u depresiji i melanholiji

Blog

Blog (duži naziv weblog) je publikacija na internetu (web-u) koja sadrži prvenstveno periodičke članke u obrnutom vremenskom slijedu - najnoviji članci nalaze se na vrhu stranice. Blogovi mogu biti individualni i kolaborativni. Terminološki za sada nema distinkcije kao u engleskom jeziku gdje se termin weblog češće koristi za kolaborativne, a blog za individualne projekte. Mogu biti u obliku časopisa, tematski, osobni. Mogu biti povezani u skupine, tematski ili vezano uz domenu koju se nalaze

Chat sobe

Predstavljaju način internetskih komunikacija, naročito među mladim osobama. Predstavljaju nešto poput soba za razgovor u kojima posjetioци mogu međusobno razgovarati, upoznavati, raspravljati o određenim temama. One omogućavaju kontakt među korisnicima u realnom vremenu (real-time), poruke korisnik vidi čim ih njegov sagovornik pošalje. Na takvim chatovima korisnici se trebaju registrirati i ostaviti neke podatke koji može a i ne mora otkrivati njihov identitet. Kao takve chat-sobe predstavljaju oblik komunikacije koji su isto pogodni i za različite zloupotrebe djece i mladih, jer se dešava da djeca i tinejdžeri traže jednu vrstu emocionalnog upotpunjavanja. Anonimnost koja se u toj vrsti komunikacije pruža te mlade osobe potiče na komunikaciju koju oni ne bi činili u osobnim kontaktima. Često se zna desiti da odrasli ljudi koji nemaju prijateljske namjere zloupotrebljavaju ovu mogućnost internetske komunikacije.

Depresija

Težak psihički (afektivni) poremećaj koji obuhvata opšte sniženje životnog tonusa, gubitka apetita i interesovanja, neprestana zabrinutost, nesanica, usporenost mišljenja, zatim bezvoljnost, obeshrabenost, potištenost, umor, osjećanje snažne tuge, beznadežnosti, manje vrijednosti i osjećanje praznine. Smatra se da može nastati bez jasnog vidljivog uzroka iz unutrašnjih konstitutivnih razloga (endogena) ali i kao odgovor na nepovoljne, traumatske spoljašne okolnosti (reaktivna).

Djeca sa poremećajima u razvoju

U djecu sa poremećajima u razvoju ubrajaju se djeca sa: (1) usporenim kognitivnim razvojem koji intelektualno funkcioniraju ispod prosjeka (lako, umjereno i teže, te teško mentalno retardirane osobe); (2) senzornim oštećenjima (djeca s oštećenjem vida-sljepoća i sluha-gluhoća i naglušnost); (3) organskim Uslovljenim poremećajima u ponašanju, emocionalna neuravnoteženost (hiperaktivnost i sl.); (4) tjelesnom invalidnošću i hroničnim bolestima; (5) oštećenjima govora i glasa (mucanje, tepanje, smetnje artikulacije); (6) višestrukim oštećenjima, postojanje dvije ili više smetnji istovremeno. Najvažnije u radu sa takvom djecom je poštovanje načela individualnosti i uska saradnja sa roditeljima takve djece kao i saradnja profesionalaca i stručnjaka kako unutar institucije, tako i između institucija.

Djeca sa hronično iritabilnim temperamentom

Sindrom iritabilnosti označava prekomjernu podražljivost. Takva su djeca nemirna, na najmanji podražaj plaču, često su nezadovoljna i cendrava i češće imaju dojenačke grčeve. Takva djeca imaju i isprekidan san. Svi ti znakovi prekomjerne podražljivosti utiču da su ta djeca nemirnija i naprosto se ne znaju opustiti i zaspati. Preporučuje se da održavanjem ustaljenih rituala njege, hranjenja i blagog umirujućeg odnosa kako bi se umanjili ili reducirali simptomi prekomjerne iritabilnosti.

Ekonomsko zlostavljanje djeteta

Ekonomsko zlostavljanje djeteta se odnosi na izlaganje djece poslovima koje otežavaju njihov prirodni rast i razvoj i zbog kojih oni ne mogu ostvariti svoja osnovna, temeljna prava na igru, obrazovanje, i druga osnova prava djeteta. Postoje tri osnovna vida ekonomskog eksploatisanja koja u sebi sadrži sve pojedinačne načine ekonomskog zlostavljanja. Jedan od vidova ekonomskog zlostavljanja predstavljaju svi oblici ropstva kao što su prodaja i trgovina djece, prisilni rad, tjeranje na prošnju. Drugi vid predstavlja korištenje, izlaganje i ponuda djece u ilegalnim radnjama kao što su prostitucija, pornografska produkcija i pornografske predstave. Ekonomsko zlostavljanje predstavlja i svaki oblik aktivnosti koji u sebi sadrži okolnosti u kojima je dijete zanemareno i preopterećeno, gdje je narušeno njegovo zdravlje i sigurnost.

Emocionalno zlostavljanje

(Vidjeti termin: PSIHOLŠKO NASILJE)

Fizičko nasilje (nad djetetom)

Fizičko nasilje je odnos ili ponašanje kojim se uz primjenu fizičke sile, uz ili bez upotrebe drugih sredstava nanose povrede, ozljede ili rane djeci. U fizičko nasilje se ubraja: udaranje, šamaranje, davljenje, gađanje raznim predmetima, nanošenje opekotina, bacanje na pod ili niz stepenice, vezivanje uz radijator ili ormar, uskraćivanje hrane, zatvaranje u tavanjskim ili podrumskim prostorijama, davanje otrovnih supstanci, alkohola ili neodgovarajućih lijekova, ujeđanje, pokušaji utapanja ili gušenja djeteta, izlaganje opasnostima. Fizičko kažnjavanje djeteta u djetinjstvu ima dalekosežne posljedice na skladan razvoj ličnosti te se na taj način krše osnovne norme dječijih prava-poštovanje njihovog fizičkog integriteta i ljudskog dostojanstva. Sistematsko fizičko kažnjavanje djece stvara poremećaje kod djece te traume u ranom djetinjstvu onemogućavaju skladno, harmonično i svestrano prilagođavanje u kasnijem životu.

Forum

Forum ili stranice za diskusiju su internetske stranice na kojima se omogućava razmjena mišljenja među sudionicima kako bi oni dali svoje mišljenje o nekoj temi ili zatražili mišljenje ili savjet drugih. U načelu poruke u forumima mogu ostavljati i čitati i sudionici interneta bez ograničenja. Sudionici su najčešće anonimni jer se pri slanju poruke na forum ne može navesti pravi identitet. Jednostavnost upotrebe i mogućnosti anonimne rasprave o različitim temama jedan je od glavnih razloga popularnosti foruma. Zbog svih svojih mnogih nabrojanih osobina ona uz to komunikaciji nosi veliki rizik i mogućnost zloupotrebe. Također je bitno napomenuti da zapisi na forumu imaju trajni karakter pa ih je moguće vidjeti i raspravljati o njima i po nekoliko mjeseci što opet čini izvjesnom mogućnost zloupotrebe.

Izolacija

Predstavlja aktivnosti koje sprečavaju dijete da učestvuje u normalnim socijalnim aktivnostima gdje se djeci neprekidno osporava ostvarenje potrebe za interakcijom i komuniciranjem sa vršnjacima ili odraslim osobama unutar ili izvan kuće. Izolacije uključuje ponašanje odraslih kao što su zatvaranje djeteta ili postavljanje nerealnih granica, ograničavanje djetetove slobode kretanja, postavljanje nerealnih zabrana ili granica djetetovih socijalnih interakcija s vršnjacima ili odraslim osobama u zajednici. Dešava se da se dijete kažnjava što se upušta u sticanje normalnih iskustava, kao i moguće uticanje na pojavu pretjeranog neopravdanog straha djeteta prema osobama izvan porodice.

Izrazito zahtjevna djeca Djecu koju označavamo kao izrazito zahtjevnju djecu imaju obilježja specifične emocionalne osobenosti koje ih prate a to su:

- ✓ Osjetljivost-takvo dijete je često inteligentno, kreativno i pronicljivo. Ali isto tako može biti sklono zapovjedanju i postavljanju velikih zahtjeva i može da ima duge izljlive bjesa zbog naizgled malih stvari. Roditelji ovakve djece se često osjećaju frustrirano, ljuto čak i bespomoćno zbog hirovitih „ispada“ ovakve djece.
- ✓ Povlačenje-djeca koja su sklona povlačenju na početku se roditeljima čine kao mirna, djeluju zadovoljno te se obično ne primjeti problem dok ne krenu u vrtić i ne pokažu nikakv interes za igru sa drugom djecom.
- ✓ Tvrdoglavost, negativizam, sklonost kontroliranju-ovakva prkosna djeca mogu i da najjednostavnije aktivnosti preobrate u zahtjevno ubjeđivanje i natezanje. Skloni sa ka negativnosti i odbijanju svega onoga što se traži od njih i više je okrenuto ka negativističkom polu ponašanja.
- ✓ Nepažljivost-ovakva djeca su neprestano u pokretu, trče okolo, zadirkuju drugu djecu, u školi nisu pažljiva te ih roditelji opisuju kao pomalo „rasijanu“.
- ✓ Impulsivnost, agresivnost-ovakva djeca su neprestano u pokretu, stalno prelaze iz jednog iskustva u drugo, postaju feustrirana i ljutita ako nije onako kako oni žele, nepromišljena su. Ako se uspije da konstruktivno koriste svoju veliku energiju mogu biti energični, kreativni, entuzijastični

Malnutricija Prema svjetskim podacima malnutricija (pothranjenost) je vodeći uzrok smrti i teških bolesti u djece. Pothranjenost može biti posljedica nedovoljnog ili neprimjerenog unosa hrane, ali i nesposobnosti apsorpcije hrane ih iskorištavanja njezinih metabolita. Malnutricija se može razviti i kada je značajno povećana potreba za esencijalnim metabolitima, kao npr. Za vrijeme stresa, teških infekcija, ranjavanja ili teških bolesti. Jedan od najozbiljnijih oblika malnutricije jeste proteinsko-energijska malnutricija. Razvija se u novorođenčadi i dojenčadi ukoliko je prehrana na prsima ili drugim mliječnim proizvodima neodgovarajuća. Taj tip malnutricije je relativno čest u zemljama u razvoju, u industrijskim zemljama se može razviti blaži oblik te malnutricije u siromašnim slojevima stanovništva

Nasilje u porodici Nasilje u porodici se može definirati kao ponašanje kojim jedan član porodice namjerno ugrožava tjelesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo nekog drugog člana porodice. Nasilje u porodici je pojam koji se obično odnosi na nasilje između supružnika a može da se odnosi i na nevjenčane partnere ili pak ljude koji žive zajedno. Nasilje u porodici je fenomen koji je prisutan u svim zemljama sveta i u svim kulturama. Nasilje u porodici pojavljuje se u različitim oblicima i uključuje fizičko nasilje, psihičko nasilje, seksualno nasilje, i ekonomsko nasilje.

Psihološko nasilje (nad djetetom) Psihološko nasilje nad djetetom obuhvata destruktivna ponašanja odraslih prema djeci na način da se ona ugrožavaju, zapostavljaju, potcjenjuju, vrijeđaju ili verbalno napada ličnost djeteta. Oblici psihološkog zlostavljanja su: uskraćivanje roditeljske ljubavi i emocionalne podrške, odbacivanje u obliku ravnodušnosti i odsustva pažnje, odbacivanje putem vike, pripisivanje krivice djetetu za probleme, prenošenje negativnih poruka kojima se vrijeđa dostojanstvo djeteta i sl. Emocionalno nasilje ostavlja najviše traga na žrtvi nasilja. Ako je dugotrajnije, ono je destruktivnije od tjelesnog nasilja jer ostavljaju višestruke posljedice na ličnost djeteta.

**PTSP-a
(POSTRAUMATSKI STRESNI
POREMEĆAJ)**

Psihički poremećaj nastao kao odloženi i/ili produženi odgovor na neku veoma snažnu stresogenu situaciju koja vitalno ugrožava jedinku (npr. učestvovanje u ratnim operacijama, zemljotres, podnošenje torture itd.). Tipični simptomi su: emocionalna tupost, povlačenje, flash-back (ponovno preživljavanje traume u sjećanju koje se opsesivno nameću), noćne more, nesanica. Ove simptome često prate depresija i anksioznost (stanje unutrašnjeg straha, strepnje, uznemirenosti). Ponekad se javljaju i napadi straha i panike.

Regresivno ponašanje

Predstavlja vraćanje na oblike ponašanja koji su bili karakteristični za ranije periode razvoja i života. Primjerice sisanje palca kod sedmogodišnjeg djeteta koje ukazuje na vrijeme ranog djetinjstva ili nastojanje dvanaestogodišnjeg djeteta da plačem dobije ono što želi a što je svakako bilo karakteristično za raniji period kada je plačem dobivao ono što želi.

Samoća

Vidjeti termin: IZOLACIJA

Seksualno nasilje (nad djetetom)

Seksualno nasilje nad djecom predstavlja niz aktivnosti od zajedničkog gledanja pornografskih časopisa i filmova, posmatranje odraslih pri masturbaciji, spolno obojenoj igri, dodirivanje te oralnog, analnog i genitalnog odnosa. Kod seksualnog nasilja nad djetetom odrasla osoba koristi dijete za zadovoljavanje svojih seksualnih potreba. Dijete u toku seksualno nasilnog odnosa može biti aktivno i pasivno. Najčešće djeca u početku o svemu čute te često nisu svjesna šta im se ustvari dešava. Često se dešava da ih nasilnik podmićuje ili obavezuje pa i zastrašuje čuvanjem „tajne“ kako ne bi nikome o tome govorila. Za dijete su zastrašujući i zbunjujući aspekti seksualnog nasilja tajnovitost i saučesništvo. Razlikujemo seksualno nasilje bez kontakta i seksualno nasilje sa kontaktom.

Separacijski strah

Strah djeteta od odvajanja od neke osobe koja je za dijete od vitalnog značaja. Po Frojdu, jedan od prvih i najstarijih strahova jeste strah od odvajanja od majke. Za odojčce kao i za malo dijete ostati bez majke koja štiti, hrani, miluje, ravno je potpunom uništenju, pa je zato strah od odvajanja tako snažan.

Sindrom pretučenog djeteta (eng. *Battered Child Syndrome*)

Ova pojava se detektuje kada je na djetetu primijećeno niz ozljeda koje je doživjelo dijete i one se prepoznaju na djetetu kroz sljedeća obilježja: modrice koje su najraniji i najvidljiviji znak, i imaju oblik šake, prstiju ili predmeta (pojas, kaiš); opekline, koje mogu biti nanesene grijalicom, cigaretom ili drugim vrućim predmetima; tamne oči i podočnjaci kod djeteta; znakovi ljudskih ugriza; znakovi udaraca pojasa; znaci gušenja oko vrata; znakovi ozljede unutarnjih organa; znakovi krvarenja u pozadini oka. Posebno se može istaći tzv. „shaken-baby syndrome“-tresenje djeteta kod neutješnog, neprekidnog plača gdje za posljedicu imamo djetetov oštećen mozak i krvne žile. Na sindrom pretučenog djeteta treba uvijek sumnjati kad primijećenje ozljede kod djeteta ukazuju na mogućnost namjernog nanošenja ili pak sumnjamo da nisu nastale slučajno. Sumnju može izazvati neuvjerljivo objašnjenje roditelj ili staratelja, kada imamo ponavljanje ozljeda te izostanak hitnosti u odvođenju djeteta kod ljekara primjerice kada imamo slučaj primjećivanja starih povreda koje nisu hospitalno tretirane.

Tabuizam

Tabu je riječ koja potiče iz maorskog jezika. Kod primitivnih naroda značila je zabranu koja se stavljala na neki predmet, rad, riječ i sl. Po vjerovanju, narušavanje te zabrane povlačilo je za sobom tešku bolest ili smrt. Danas u prenesenom značenju tabu znači nešto što se ne smije dirati, o čemu se ne smije govoriti. U totalitarnim režimima značila je uglavnom zabranu na neke razgovore ("tabu"-teme), govore, misli, rad, i sl.

Teroriziranje

Predstavlja aktivnosti ili prijetnje koje uzrokuju ekstremni strah ili anksioznost. Teroriziranje također predstavlja i postavljanje nerealističnih očekivanja uz prijetnju gubitkom ili povredom ili pak prijetnju djetetu da će se izvršiti nasilje nad njim ili prijetnju ili izvršenje nasilja nad djetetovom voljenom osobom ili objektima. Takvo ponašanje dovodi dijete u nepredvidive i uznemirujuće okolnosti.

Vođenje slučaja (eng. *Case Management*)

«Vođenje slučaja» od 70-tih godina 20. stoljeća postaje sve značajnije u anglosaksonskim zemljama kao odgovor na visoko složene, ali fragmentirane, duplicirajuće i nekoordinirane usluge koje se pružaju pojedinom korisniku. Predstavlja pristup koji osigurava da korisnik koji ima složene, višestruke probleme i ograničenja dobije sve potrebne usluge na vremenski usklađen i primjeren način. Odnosi se na postupak planiranja i praćenja usluga koje različite službe i institucije pružaju korisniku. U pravilu jedna služba ili institucija preuzima primarnu nadležnost za korisnika i određuje voditelja slučaja koji koordinira usluge i zastupa korisnika. Koncept *case management* odnosno "vođenja slučaja" se prvo pojavio u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) kao način koordiniranja raznolikih usluga (javnog i privatnog sektora) namijenjenih raznolikoj populaciji. U SAD vođenje slučajeva nikad nije imalo za cilj razvoj koherentne i složene nacionalne socijalne politike, već se razvilo kao odgovor na intenzivne potrebe za pomoći relativno malog dijela populacije. Ovaj pristup vrlo često je neophodan kako bi se kvalitetno pružila usluga zaštite djeteta žrtve nasilja.

Vršnjačko nasilje (eng. *Bullying*)

O vršnjačkom nasilju je riječ kada imamo pojavu da jedno ili više djece uzastopno i namjerno uznemiruje, verbalno, fizički, psihički, emocionalno ili čak fizički napada ili ozljeđuje drugo dijete koje se ne može odbraniti. Kod vršnjačkog nasilja razlikujemo direktno nasilje koje podrazumjeva otvorene napade na dijete uključujući ruganje, ponižavanje, naređivanje, kritikovanje, prozivanje, naguravanje, prijetnje, iznudiivanje, zahtjev za podređenošću, davanje podrugljivih imena. Kod indirektnog vršnjačkog nasilja koje je teže uočljivo (kojem su sklonije djevojčice) su provodi kroz oblik društvene izolacije, namjerno isključivanje iz grupe i grupnih igara kao i kroz ogovaranje. Vršnjačko nasilje se najčešće događa u školskim WC-ima, hodnicima i ostalim prostorijama izvan kontrole nastavnika i drugih odraslih osoba. Za djecu koja su žrtve vršnjačkog nasilja svaki dolazak u školu predstavlja opasnost sa kojom se ne može i ne umije da se izbori te može da zadobije opasne dimenzije, može da prouzrokuje veliku patnju kao i negativne psihološke posljedice. Vlastita slika o sebi kod te djece je načeta jer biti žrtva nije samo bolno i ponižavajuće. Stalna zabrinutost, strah i osjećaj bespomoćnosti i poniženja ugrožavaju dijete te mogu imati trajno loše posljedice. Kod djece koja su dugo bila izložena vršnjačkom nasilju postoji visok stepen rizika da će kada odrastu i sami biti loše prilagođene osobe.

Zanemarivanje (djeteta)

Zanemarivanje djeteta predstavlja pasivnost, propuste i nedostatak brige usljed koje dolazi do nezadovoljavanja osnovnih djetetovih potreba u pogledu odgovarajuće hrane, odjeće, brige, školovanja, medicinskog tretmana. Razlikuje se nekoliko oblika zanemarivanja koje ovisi o dobi i razvojnim potrebama djeteta. Tjelesno zanemarivanje podrazumjeva propuštanje roditelja da zaštiti djetete od opasnosti kao i izostajanje zadovoljenja osnovnih tjelesnih potreba uključujući smještaj, hranu i odjeću. Zdravstveno zanemarivanje predstavlja propuštanje roditelja ili staratelja da djetetu osigura neophodan medicinski tretman (vakcinacija, lijekovi, neophodan operativni zahvat itd). Emocionalno zanemarivanje se ogleda kroz emocionalnu nedostupnost roditelja, izostajanje interesovanja za djetetova osjećanja. Također kod emocionalnog zanemarivanja imamo neprihvatanje i/ili odbacivanje djeteta, roditeljsku hladnoću, izoliranje djeteta od vršnjaka, nebrige za napredovanje. Emocionalno zanemarivanje se određuje kao nesposobnost da se uspostave pozitivne emocionalne veze sa djetetom odnosno nesposobnost da se primijete potrebe djeteta.

Zastrašivanje

(vidjeti termin: TERORIZIRANJE)

10. Bibliografija

- Berger, L., Slack, K., Waldfogel, J., Bruch, S. (2010), Caseworker-Perceived Caregiver Substance Abuse and Child Protective Services Outcomes, *Child Maltreatment*, August 2010; vol. 15, 3: pp. 199-210.
- Briere, J. (1996). Trauma Symptom Checklist for Children: *Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc
- Budimlić, M., Darcer, D. i Muratbegović, E. i sur (2010). Izvršenje alternativnih mjera za maloljetnike: pravni, institucionalni i praktični problemi, Sarajevo: Centar za istraživanje politike suprotstavljanja kriminalitetu.
- Buljan Flander, G. (2003). Prepoznavanje i zbrinjavanje fizički i seksualno zlostavljanog djeteta u izvanbolničkim uvjetima, *III. Hrvatski kongres hitne medicine s međunarodnim sudjelovanjem, Zagreb, Zbornik radova*, 2003.
- Buljan- Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. (2003), Zlostavljanje i zanemarivanje djece, Marko M usluge d.o.o. Zagreb.
- Buljan-Flander, G. (2003), Nasilje među djecom. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i sporta, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
- Chan, K. (2012), Evaluating the Risk of Child Abuse: The Child Abuse Risk Assessment Scale (CARAS), *Journal of Interpersonal Violence*, March 2012; vol. 27, 5: pp. 951-973.
- Cunningham, A. and Baker, L. (2004) *What about Me! Seeking to Understand a Child's View of Violence in the Family*. London, Ontario: Centre for Children and Families in the Justice System.
- Čorić, V., Bačan, M. (2006). *Zanemarivanje djece*. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
- DeKeseredy W. S. I Perry B. (2006). Advancing Critical Criminology: *Theory and Application*, 20:1-4.
- Đuderija S., Petrović B. (2007). *Prijedlozi za poboljšanje položaja žena – žrtava rata u bh društvu*. Sarajevo: Fondacija lokalne demokratije.: 15.
- Đuderija S., Šeranić A. i sar. (2005). *Pregledi i analiza nacionalnih mehanizama u cilju sprečavanja trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini –Trgovina djecom u svrhu eksploatacije*. Sarajevo: Save the Children Norway Regionalni Ured za JU Evropu.: 42
- Goleman D. (1995), *Emotional Intelligence*, Bantam Books.
- Gwirayi, P. (2013), Fighting Child Sexual Abuse: Perspectives of Pupils From a Developing Country , *SAGE Open*, January-March 2013; vol. 3, 1: 2158244012472687.

- Jones, L., Cross, T., Walsh, W., Simone, M. (2005), Criminal Investigations of Child Abuse: The Research Behind "Best Practices" Trauma, Violence, & Abuse, July 2005; vol. 6, 3: pp. 254-268.
- Lawson, M., Alameda-Lawson, M., Byrnes, E. (2012), A Multilevel Evaluation of a Comprehensive Child Abuse Prevention Program, Research on Social Work Practice, September 2012; vol. 22, 5: pp. 553-566.
- Levi, B., Crowell, K. (2011), Child Abuse Experts Disagree About the Threshold for Mandated Reporting, Clinical Pediatrics, April 2011; vol. 50, 4: pp. 321-329.
- Save the Children Norway, (2010), REGIONALNI IZVJEŠTAJ O PROSJAČENJU *DJECE - rasprostranjenost, prevencija i suzbijanje dječijeg prosjačenja*, Istraživanje prosjačenja u JI Evropi.
- Trebješanin Ž.(2008),Rečnik psihologije," Stubovi kulture" Beograd.
- Valentino, K., Nuttall, A., Comas, M., Borkowski, J., Akai, C. (2012), Intergenerational Continuity of Child Abuse Among Adolescent Mothers: Authoritarian Parenting, Community Violence, and Race Child Maltreatment, May 2012; vol. 17, 2: pp. 172-181.
- Whiteman, B (2002) Psychological and Psychiatric issues in ed.Giardino, A.P, &Giardino, E.R recognition of child abuse for the mandated reporter, G.W.Medical publishing. St Luis Missouri 137-156